

Economisch-Statistische Berichten

ALGEMEEN WEEKBLAD VOOR HANDEL, NIJVERHEID, FINANCIËN EN VERKEER

27^E JAARGANG

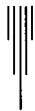
WOENSDAG 25 MAART 1942

No. 1366

N.V.
Stoomvaart-Mij. „Nederland”
Amsterdam

N.V.
Rotterdamsche Lloyd
Rotterdam

Eerste Nederlandsche

Verzekering-Maatschappij op het Leven
en tegen Invaliditeit N.V., 's-Gravenhage.

ADMINISTRATIEKANTOOR:

DORDRECHT

Bellevuestraat 2 — Telef. 5346

Ons Bureau voor Collec-
tieve Contracten verstrekt
gaarne

Gedocumenteerde adviezen
voor

PERSONEELVERZEKERING

**ROTTERDAMSCHЕ
BANKVEREENIGING**
ROTTERDAM · AMSTERDAM · 'S GRAVENHAGE

KAPITAAL EN RESERVE
f 62.000.000

SAFE LOKETTEN
TER BERGING VAN WAARDEN

150 KANTOREN IN NEDERLAND

Openbare werken en Conjunctuurbeweging

door **Dr. Ir. A. Baars**

PRIJS f 2.10*

Prijs voor donateurs en leden
van het N. E. I. f 1.50.

In den boekhandel verkrijgbaar
**UITGAVE: DE ERVEN
F. BOHN N.V., HAARLEM**

Wat is de

HOLLERITH Boekhoud- en Statistiek-DIENST

Deze dienst vormt een afdeling van ons bedrijf, die over een uitgebreide, moderne WATSON Machine Installatie (HOLLERITH Systeem) beschikt, alsmede over een staf van deskundig bedienend personeel, om **alle administratieve werkzaamheden en statistieken**, tegen een redelijk tarief, feilloos en snel volgens het HOLLERITH Systeem uit te voeren.

Vraagt nadere inlichtingen aan de:

WATSON BEDRIJFSMACHINE MAATSCHAPPIJ N.V.
HOOFDVERTEGENWOORDIGING VOOR NEDERLAND DER
INTERNATIONAL BUSINESS MACHINES CORPORATION te
NEW-YORK.

Frederiksplein 34, Amsterdam C — Telef. 33656—31856

R. Mees & Zoonen

Ao. 1720

BANKIERS EN ASSURANTIE-MAKELAARS

ROTTERDAM
AMSTERDAM (Ass.)
's-GRAVENHAGE
DELFT — SCHIEDAM
VLAARDINGEN

BEHANDELING VAN ALLE

BANKZAKEN

BEZORGING VAN ALLE

ASSURANTIËN

NEDERLANDSCHE HANDEL-MAATSCHAPPIJ, N.V.

69 KANTOREN IN NEDERLAND

AAN- EN VERKOOP VAN EFFECTEN
ADMINISTRATIE VAN VERMOGENS
BEWINDVOERING
UITVOERING VAN UITERSTE WILSBESCHIKKINGEN

n.v. nederlandse kabelfabriek

n.k.f. delft

hoog- en laagspanningskabels } met papier-
telefoon- en signaalkabels } isolatie

massa
koperdraad, koperkabel

Nieuwe belastingbesluiten geven nieuwe **BELASTINGMOEILIKHEDEN**

Daarom is voor U van belang

MAANDBLAD GEWIJD AAN
DE BELASTING CONSULENT

BELASTINGVRAAGSTUKKEN

Waarvan de prijs slechts f 4.— per jaar bedraagt

PROEFNUMMER
OP AANVRAAG

ADMINISTRATIE:
LAAN VAN MEERDERVOORT 1a
DEN HAAG.

Ter vervanging van haar door brand verloren gegane voorraad nummers van Economisch-Statistische Berichten en Economisch-Statistisch Maandbericht van den jaargang 1940, zou de redactie het zeer op prijs stellen, indien de lezers, die hun exemplaren kunnen missen, deze aan haar zouden willen afstaan.

Zooeven verschenen:

Derde Gewijzigde Druk

van

Egalisatiefondsen
en Monetaire Poli-
tiek in Engeland,
Nederland en de
Vereenigde Staten

door

Prof. Dr. H. M. H. A. van der Valk

30ste Publicatie van het Neder-
landsch Economisch Instituut.

Prijs f 2.10*

(Prijs voor donateurs en leden
van het N. E. I. f 1.50)

Verkrijgbaar in den Boekhandel

Uitgave: De Erven

F. BOHN N.V., HAARLEM

Laat Uw JAARGANG inbinden!

Stort f 0.75 op giro 5858 ten name
van H. A. M. Roelants, Schiedam
met vermelding: Band E.-S. B.
1941 en U ontvangt, zodra de
oplaag gereed is, franco per
post Uw band toegezonden.

Bij franco opzending van Uw
jaargang aan

**H. A. M. ROELANTS
SCHIEDAM**

onder gelijktijdige storting van
f 2.40 op giro 5858, ontvangt U,
zodra de banden gereed zijn,
Uw Jaargang keurig gebonden
franco huis terug.

(Uitvoering van den band linnen
rug, verder stevig beplakt bord)

Economisch-Statistische Berichten

ALGEMEEN WEEKBLAD VOOR HANDEL, NIJVERHEID, FINANCIËN EN VERKEER

UITGAVE VAN HET NEDERLANDSCH ECONOMISCH INSTITUUT

27^E JAARGANG

WOENSDAG 25 MAART 1942

No. 1366

HOOFDREDACTEUR:

M. F. J. Cool (Rotterdam).

PLAATSVERVANGEND HOOFDREDACTEUR:

H. W. Lambers (Zwartewaal).

Redactie en administratie: Pieter de Hoochweg 122, R'dam-W.

Aangeteekende stukken: Bijkantoor Ruigeplaatweg.

Telefoon Nr. 35000. Postrekening 8408.

Abonnementsprijs voor het weekblad, waarin tijdelijk is opgenomen het Economisch-Statistisch Maandbericht, franco p. p. in Nederland f 20.85* per jaar. Buitenland en koloniën f 23.— per jaar. Abonnementen kunnen met elk nummer ingaan en slechts worden beëindigd per ultimo van elk kalenderjaar. Losse nummers 50 cent. Donateurs en leden van het Nederlandsch Economisch Instituut ontvangen het weekblad gratis en genieten een reductie op de verdere publicaties. Adreswijzigingen op te geven aan de administratie.

Advertenties voorpagina f 0.50 per regel. Andere pagina's f 0.40 per regel. Plaatsing bij abonnement volgens tarief.

INHOUD:

	Blz.
Het bevolkings-optimum door Prof. Mr. F. de Vries	126
Negen miljoen inwoners in Nederland door Jhr. Mr. J. Schuurbeque Boeye	129
Bevolkingsdruk en ruimtelijke ordening door Dr. Ir. F. Bakker Schut en G. H. L. Zeegers	133
Bevolkingsgroei en volkshuisvesting door Dr. Ir. H. G. van Beusekom	135
Dé voorziening der Nederlandsche bevolking met kapitaalgoederen door Prof. Dr. J. Tinbergen	138
De binnenlandsche migratie in Nederland door Prof. L. van Vuuren	140

GELD- EN KAPITAALMARKT.

Op de *geldmarkt* werkt nog steeds de negatieve factor, die in ons vorig overzicht werd vermeld, nl. de krachtige vermindering van het tempo der stijging van de buitenlandsche wisselportefeuille en diverse rekeningen. Een negatieve factor niet in dier voege, dat zij op de markt een verkrappenden invloed zou hebben, maar wel van dien aard, dat zij de sedert geruimen tijd constant aanhoudende verdere verruiming van de markt tot op het niveau der „oververzadiging” heeft verzwakt en vertraagd. Overigens valt er van de geldmarkt weinig nieuws te melden. Schatkistpapier blijft het eenige object van beteekenis, de handel daarin is uitermate gering. De geldgevers drijven op de toewijzingen van het Agentschap van de Schatkist, dat onder de heerschende omstandigheden gedwongen is voort te gaan op den weg der rantsoeneering en distributie.

De *obligatiemarkt* was vast gestemd. De verslagweek bracht voor verscheidene obligatiesoorten hoogterecords. De gestaffelde leening 1938 bereikte een koers van 97 pCt. De kort geleeden op 97½ pCt. uitgegeven 3½ pCt.-leening 1941 haalde een koers van 99⁵/₁₆, hierna trad weliswaar weer een kleine reactie in, waarbij de koers zich echter toch ruimschoots boven de 99 pCt. handhaafde. Het aanbod van deze leening van de zijde van industriele- en handelsondernemingen, die destijds moesten inschrijven om te ontkomen aan een aanslag in de gedwongen leening, doch die de voorkeur geven aan een belegging op korteren termijn van hun liquide middelen (een aanbod, dat, nu de leening zoo ruim boven den prijs van uitgifte staat, natuurlijk wordt gestimuleerd) kon door de markt vlot worden opgenomen. De 4 pCt.-leeningen 1940 en 1941 waren weinig veranderd, hetgeen in den lijn der huidige ontwikkeling trouwens volkomen past. Niet vaster was ook de 3 pCt. leening 1936, hetgeen wellicht in verband gebracht kan worden met de mededeelingen van den Secretaris-Generaal van het Departement van Financiën, dat een stabilisatie van het kapitaalrenteperil op 3½ pCt. in de bedoeling ligt. De noteering der 3 pCt.-leening 1936 was er reeds op afgestemd, dat de rentedaling zich ook nog beneden de 3½ pCt. zou voortzetten.

De *aandeelenmarkt* heeft voor Indische en overzeesche waarden een min of meer wisselvallig verloop getoond, waarbij de fluctuaties belangrijk minder omvangrijk waren dan in de voorgaande week. De inheemsche industriele waarden waren vast gestemd, vooral in de tweede helft van de week, toen verschillende representatieve aandelen, ook de minder courante, zeer omvangrijke stijgingen boekten. Zoo waren aan het eind van de week bijv. aandelen Koninklijke Zout — na herkapitalisatie — 300 pCt., hetgeen neerkomt op een noteering vóór herkapitalisatie en vóór de laatste inschrijving van rond 800, dus meer dan 200 punten boven de toen geldende koers. Een soortgelijk voorbeeld leveren aandelen Dikkers & Co., die ook na de herkapitalisatie een enorme koerssprong hebben gemaakt. Het feit, dat dergelijke aandelen — voorheen „zware” papieren — een ruimer markt-personeel hebben gekregen, zal zeker op het koersverloop van blijvenden invloed zijn.

HET BEVOLKINGS-OPTIMUM.

Malthus' leer.

Malthus heeft het spook van de overbevolking losgelaten en het heeft onze voorouders gedurende tientallen jaren achtervolgd. De gedachte, dat Nederland eens negen millioen inwoners zou tellen, zou menigeen toen als een schrikwekkend beeld van steeds dreigender overbevolking hebben toegeschenen.

Spoken zijn moeilijk te grijpen. Het ligt dus voor de hand, dat ook over de ware gedaante van dit spook meningsverschil heerst. Is het zelfs wel Malthusiaans gedacht, wanneer men ervan uitgaat, dat eerst bij het bereiken van een zekere bevolkingsdichtheid overbevolking zal intreden?

De interpretatie van Malthus biedt grote moeilijkheden. Al schijnt de kern van zijn leer in nauwkeurige, mathematisch geformuleerde, stellingen te kunnen worden samengevat, wie zijn omvangrijk werk bestudeert, bemerkt spoedig, dat het heterogene elementen bevat, dat het een rijkdom van gedachten en waarnemingen inhoudt, die niet steeds te rijmen zijn met de schematische uiteenzetting van zijn leer. Daarom zijn er in zijn werk voor meer dan één aanknopingspunt verklaringen te vinden.

De wiskundige formulering van zijn reeksen heeft tot vele onvruchtbare strijdvrage aanleiding gegeven. De kerngedachte zou men wellicht het beste aldus kunnen weergeven. De geometrische reeks brengt de gedachte in beeld, dat, zodra enig levend wezen, plant, dier of mens, zich vermenigvuldigt — dus na enige tijd zich ook verdubbelt — het voortbrengend vermogen door het feit der vermeerdering zelf niet wordt aangetast. Potentieel genomen zou de toeneming dus in het zelfde tempo kunnen voortgaan. Maar — en dit tracht de arithmetische reeks ons in te scherpen — deze mogelijkheid kan geen werkelijkheid worden, daar de ruimte daarvoor ontbreekt. De ene plant concurreert met de andere om dezelfde voedingsbodem en ook voor dier en mens ontbreekt de voedselruimte om de biologisch mogelijke vermeerdering tot werkelijkheid te laten worden.

Hieruit vloeit voort, dat er een steeds werkzame *tendentie* tot overbevolking bestaat. Een *toestand* van overbevolking kan echter niet intreden. Hem, voor wien er aan de dis der natuur geen plaats is bereid, beveelt de natuur heen te gaan en ze draalt niet dit bevel ten uitvoer te leggen, schreef Malthus in een in latere drukken weer geschrapte zin. Maar wel is er een voortdurende druk tegen de bestaansmiddelen. Het voortbrengend vermogen is immers groter dan met het oog op de voedselruimte kan worden gerealiseerd. Zodra de laatste zich uitbreidt, worden de nieuwe plaatsen terstond door de opringende bevolking ingenomen en is niemand beter eraan toe. Consequent doorgedacht zou de bevolkingsdichtheid dan een onverschillige zaak zijn. Het gevaar van overbevolking zou niet eerst in de toekomst dreigen. De tendentie tot overbevolking, de druk van de bevolking tegen de bestaansmiddelen, zou steeds zich voordoen, evengoed wanneer de bevolking van een land twee millioen als wanneer zij tien millioen zielen zou tellen.

Bij de korte samenvatting van zijn leer verkondigt Malthus als eerste stelling, dat de bevolking noodzakelijk beperkt wordt door de bestaansmiddelen en als tweede voegt hij eraan toe, dat de bevolking onveranderlijk toeneemt, als de bestaansmiddelen toenemen. De eerste stelling acht hij zó van zelf sprekend, dat ze nauwelijks toelichting zou behoeven. Duidelijk is ze echter volstrekt niet. Het woord bestaansmiddelen kan immers in verschillende betekenissen worden gebezigd. Malthus' leer had vooral aanvankelijk een sterk naturalistische inslag en al is dit element later verzwakt, geheel overwonnen is het nooit. Neemt men bestaansmiddelen in de zin van een fysiek bestaansminimum, dan zou zijn leer een logisch gesloten geheel vormen en zou ook zijn pessimisme gerechtvaardigd zijn. Het voortbrengend ver-

mogen, dat steeds constant blijft, zou het bevolkingscijfer altijd zover opvoeren, dat nog juist in de nooddrift der mensen kan worden voorzien. Wat daarboven uitgaat zou spoedig weer worden weggemaaid. De druk tegen de bestaansmiddelen blijft dus voortduren en kan alleen worden verzwakt, wanneer de mensen door middel van „moral restraint” zich onthouden van de vestiging van een gezin, zolang de middelen daartoe niet toereikend zijn.

Het is echter ook Malthus duidelijk, dat men bestaansmiddelen niet in deze enge zin mag bezigen. Zodra men het begrip echter ruimer opvat en de factor van de levensstandaard erin opneemt, verliest het stelsel zijn scherpte en geslotenheid. Het bevolkingsbeginsel vormt dan niet meer een permanente bedreiging van de toeneming van geluk en welvaart der mensen. De beide aangehaalde stellingen hebben dan weinig positieve inhoud meer. De bevolking zou zich niet verder uitbreiden dan met een gegeven levensstandaard verenigbaar zou zijn. Het waarom, dat bij de opvatting van een fysiek bestaansminimum een antwoord verkrijgt, blijft hier in het duister. Bij een hoog opgevoerde levensstandaard kan ook moeilijk meer van een druk tegen de bestaansmiddelen worden gesproken.

Overbevolking en de theorie van de optimale bevolkingsomvang.

Sedert Malthus heeft men zich voortdurend met een nadere bepaling van het begrip overbevolking beziggehouden. Meestal ziet men erin een toestand, die onder bepaalde omstandigheden kan intreden, terwijl sommige omschrijvingen ook de mogelijkheid van het tegendeel, van een toestand dus van onderbevolking, insluiten. In beide opzichten betekent dit een loslaten van Malthus' leer.

Overbevolking wordt in engere en ruimere zin gebezigd. Steeds echter drukt het begrip een relatie uit; het wil zeggen, dat de bevolking te dicht is in verhouding tot iets anders.

Soms wil men slechts van overbevolking spreken, wanneer het fysiek bestaansminimum niet meer zou zijn gewaarborgd. Deze opvatting lijkt scherper omlijnd dan ze het is. Bestaat er reeds overbevolking, als aan een deel der bevolking voldoende voedsel, kleding en woongelegenheden ontbreekt om gezondheid en werkkraft in stand te houden? Maar dit kan gepaard gaan — en in feite is het menigmaal het geval — met een voorziening in de behoeften van anderen, die ver boven het minimum uitgaat. Moet men dus eerst de aanwezigheid van overbevolking aannemen, wanneer ook bij een gelijkmatiger verdeling van het inkomen niet in het minimum levensonderhoud van allen kan worden voorzien? Ook deze omschrijving geeft moeilijkheden. Men kan ongetwijfeld zeggen, dat er dan in verhouding tot de bestaansmiddelen te veel mensen zijn. Legt men echter in het woord overbevolking tevens de gedachte, dat vermindering van de bevolkingsgroei het kwaad zou genezen, dan is de constatering van dit feit daarvoor niet voldoende. De oorzaken der te geringe welvaart kunnen elders liggen en een teruglopende bevolking zou het kwaad nog kunnen verergeren. Bovendien is het moeilijk uit te maken, hoe de toestand zou zijn bij een andere verdeling der goederen dan de bestaande. Een gelijkmatiger verdeling van het inkomen zou een wijziging in het productie-apparaat medebrengen en men zou dan in staat moeten zijn na te gaan, welke invloed deze heeft op het niveau der voortbrenging en dus op de verzorging der bevolking.

Meestal wordt het begrip overbevolking in ruimere zin genomen. Deze zou zich ook kunnen voordoen, wanneer een volk tot een hogere graad van welvaart is gekomen. Van overbevolking zou men kunnen spreken, zodra het reële inkomen per hoofd der bevolking ten gevolge van een verdere toeneming van deze zou dalen. Vaak doet men nog een stap verder; zelfs bij toeneming

van het reële inkomen kan er overbevolking zijn en wel, wanneer bij een geringere bevolkingsaanwas het reële inkomen per hoofd in sterkere mate zou stijgen dan thans het geval is.

Deze laatste opvatting hangt samen met de in de laatste decennia opgekomen theorie van de optimale bevolkingsdichtheid. De gedachte van een bevolkings-optimum sluit uiteraard ook de mogelijkheid van het bestaan van onderbevolking in. Gegeven bepaalde omstandigheden is er een zekere omvang der bevolking, die de best mogelijke is. Zolang deze nog niet is bereikt, is er onderbevolking en wordt de welvaart door bevolkingsaanwas gebaat; wordt hij overschreden, dan is er overbevolking en zou verdere toeneming de welvaart slechts schaden.

De bepaling van het bevolkings-optimum.

Op het eerste gezicht schijnt de laatste opvatting de enige, die logisch houdbaar is. Bij de nadere uitwerking doen zich echter vele moeilijkheden voor en deze nemen toe, zodra men de theorie in de praktijk zou willen toepassen.

Een bevolkings-optimum wil zeggen, dat de bevolking een omvang heeft bereikt, die de best mogelijke is. Dit krijgt echter alleen zin, wanneer men het in betrekking brengt tot een bepaald doel. De meeste aanhangers van deze leer nemen als doel het bereiken van een zo groot mogelijke welvaart, welke dan zou worden bepaald door het reële inkomen per hoofd der bevolking. Het doel is, aldus Wolfe¹⁾, het bereiken van de meest productieve verhouding tussen bevolking en natuurlijke hulpbronnen, terwijl de productiviteit wordt gemeten door het inkomen per hoofd uitgedrukt in consumptiegoederen. Het optimum is overschreden en overbevolking doet zich voor, schrijft een ander²⁾, wanneer de opbrengst per hoofd der bevolking minder is dan het geval zou zijn, wanneer deze kleiner was. Beslissend is, aldus een Amerikaans socioloog³⁾, alleen de levensstandaard en wel voorzover deze bepaald wordt door concrete stoffelijke goederen, welke vatbaar zijn voor waarneming en meting. Zijn uitwerking brengt het duidelijkst de strekking van deze theorie aan de dag. Vier grootheden zijn er, die met elkaar in verband staan: de natuurlijke hulpbronnen, de stand der techniek, de grootte der bevolking en de levensstandaard. Tussen deze vier factoren bestaan zo nauwe en wederkerige betrekkingen, dat ieder van deze als het resultaat van de drie andere kan worden beschouwd. Volgens Fairchild komt echter alleen de levensstandaard als de „ultimate human value” in aanmerking. Het probleem van het bevolkings-optimum komt derhalve neer op de vraag, welke invloed de omvang van de bevolking bij een gegeven stand van de natuurlijke hulpbronnen en van de techniek heeft op de levensstandaard. Onderbevolking doet zich voor, als de bevolking te gering is om haar hulpbronnen zodanig te exploiteren, dat de hoogst mogelijke levensstandaard wordt bereikt, overbevolking als het aantal te groot is om dit doel te verwezenlijken. Het reële inkomen per hoofd der bevolking acht hij geen juiste maatstaf ter beoordeling van de levensstandaard, daar deze niet wordt bepaald door het inkomen, maar door de uitgaven. Een groot deel van het inkomen kan immers nodig zijn om de productie-installaties en de natuurlijke hulpbronnen in stand te houden. De beste methode zou, volgens Fairchild, zijn uit te gaan van een vast budget van uitgaven voor noodzakelijk levensonderhoud en het percentage, dat de uitgaven voor verdere behoeftebevrediging daarvan uitmaken, te bezigen als index van de relatieve hoogte van de levensstandaard.

¹⁾ A. B. Wolfe, „The optimum Size of Population” (Population Problems in the United States and Canada ed. by L. S. Dublin, Boston 1926), Ch. V.

²⁾ L. Robbins, „The Optimum Theory of Population” (London Essays in Economics, 1927), blz. 103 vv.

³⁾ H. P. Fairchild, „Optimum Population” (Proceedings of the World Population Conference, 1927), blz. 72 vv.

Bezwaren tegen de theorie van het bevolkings-optimum.

Het hoofdbezwaar tegen deze leer is in haar beperkte en eenzijdige doelstelling gelegen. Het vraagstuk van de bevolkingsomvang wordt uitsluitend van economisch gezichtspunt gezien en daarbij wordt het begrip welvaart bovendien nog in een te enge, materialistische, betekenis genomen. Een aldus bepaald optimum kan in botsing komen met opvattingen, die een door andere factoren beheerste bevolkingsomvang als optimaal beschouwen of die de gedachte van een optimum, waarboven de bevolking niet zou mogen stijgen, geheel verwerpen. De bestaande of de wenselijk geachte bevolkingsomvang kan men ook op andere wijze beoordelen, bijv. van een religieus of van een cultureel gezichtspunt of van een, dat met de verwezenlijking van bepaalde nationale of staatkundige doeleinden samenhangt. Over de aanvaarding van het ene of het andere uitgangspunt beslist tenslotte onze gehele geestelijke instelling, onze opvatting omtrent 's mensen taak en bestemming in deze wereld. Het is duidelijk, dat de juist uiteengezette leer in wezen steunt op de gedachte, dat deze gelegen is in de bevoororing van eigen economisch welzijn. Wie dit niet als het hoogste goed kan aanvaarden, kan een bepaling van het bevolkings-optimum, die in het geheel geen rekening houdt met andere waarden, met geestelijke, zedelijke, maatschappelijke of staatkundige factoren, niet als bevredigend beschouwen.

Maar ook wanneer men zich bij de beoordeling van de grootte der bevolking enkel op economisch standpunt zou willen stellen, is het een bezwaar, dat in de weergegeven uitwerkingen van deze theorie het begrip welvaart in een te beperkte zin wordt genomen. De reden daarvan ligt voor de hand. Wil men in feite uitmaken, of een bepaalde bevolking, van een economisch standpunt gezien, het optimum nog niet heeft bereikt of alreede heeft overschreden, dan moet men wel met Fairchild uitgaan van concrete, voor meting vatbare, factoren. Maar dit maakt deze leer slechts minder bevredigend. Wanneer de vermeerdering van het reële inkomen of de verbetering van Fairchild's index voor de hoogte van de levensstandaard samen zou gaan met de toepassing van werkwijzen, die afstompend zouden werken en de arbeidsvreugde zouden doden, zou deze vooruitgang te duur zijn gekocht. De bevrediging, die de arbeid zelf verschaft, een productie-organisatie en een economische orde, die een meer harmonische samenleving mogelijk maken, zijn niet in de laatste plaats bepalend voor de graad van welvaart van een volk. Het aanleggen van een maatstaf voor de bepaling van de meest gewenste bevolkingsomvang, die met dergelijke factoren geen rekening kan houden, moet ons derhalve op een dwaalspoor leiden. De veronderstelling, die aan deze theorie ten grondslag ligt, dat het bevolkingsaantal alleen door middel van wijziging van het reële inkomen invloed op de welvaart heeft, kan derhalve niet worden aanvaard. Ook mag niet vergeten worden, dat naast de grootte van het reële inkomen ook de verdeling en de stabiliteit ervan voor de welvaart van betekenis zijn.

Bovendien brengt reeds het aanleggen van de maatstaf van de hoogte van het reële inkomen vele moeilijkheden mede. De factoren, die daarop invloed oefenen, zijn zeer talrijk en aan het aangeven van de samenhang van deze met de grootte van de bevolking staan vele bezwaren in de weg. De consumptie-gewoonten van een volk, de organisatie van de productie, de voet van kapitaalaccumulatie, het type van de maatschappelijke orde, de dingen, waarvoor een volk bereid is zich in te spannen, de waardering, die men heeft voor bepaalde soorten van economische activiteit, deze en nog andere factoren bepalen mede de hoogte van het reële inkomen. De werking van dergelijke factoren is moeilijk met enige nauwkeurigheid te bepalen en hetzelfde geldt in nog sterkere mate voor het aangeven van de wisselwerking, waarin deze

met de dichtheid en de mate van toeneming der bevolking staan. Men wil het bevolkings-optimum daarom bepalen *gegeven* een bepaalde organisatie van het economisch leven. Maar bij verandering daarin is niet aan te geven, welke veranderingen een gevolg zijn van wijziging in de bevolkingsomvang of in de voet van toeneming en welke uit andere oorzaken voortspruiten. Ook kan toeneming van de bevolking op de ene factor zodanig inwerken, dat de productiviteit erdoor wordt bevorderd, terwijl de invloed op een andere in tegengestelde richting gaat. Zo zou er meer te noemen zijn, dat de hantering zelfs van de beperkte criteria van het reële inkomen of van de materiële levensstandaard uiterst bezwaarlijk, zo niet onmogelijk maakt.

De conclusie moet derhalve zijn, dat er een geheel complex van factoren bestaat, die invloed op de welvaart hebben, waaronder de bevolkingsdichtheid en de graad van toeneming der bevolking er slechts één is, terwijl niet met voldoende stelligheid kan worden uitgemaakt, welke invloed van deze éne factor op de welvaart uitgaat. Bij teruglopend reëel inkomen of het zich voordoen van belangrijke werkloosheid is het daarom voorbarig tot de aanwezigheid van overbevolking te concluderen. Bedoelt men slechts te constateren, dat er momenteel meer mensen zijn, dan waarvoor er werkgelegenheid en een toereikend inkomen bestaat, dan valt dat feit niet te weerspreken. In de qualificatie van overbevolking ligt echter opgesloten, dat de oorzaak der wanverhouding in het bevolkings-acres is gelegen, dat dus een vertraagde toeneming het kwaad had kunnen voorkomen en thans een voorwaarde voor de genezing ervan is. Werkloosheid kan echter zeer uiteenlopende oorzaken hebben en kan zich ook in een zonder twijfel onderbevolkt land voordoen. Eveneens kunnen de redenen van daling van het reële inkomen elders gelegen zijn: in een gebrekkige exploitatie van de natuurlijke hulpbronnen, in onvoldoende kapitaalvorming in het verleden, en dergelijke meer.

Het bevolkings-optimum en het ruilverkeer.

Een der grootste moeilijkheden voor de bepaling van een bevolkings-optimum is in het internationale ruilverkeer gelegen. Zodra men hierover verder doordenkt, komt de vraag op, of het wel zin heeft van overbevolking van een afzonderlijk land te spreken. Indien we te doen hadden met een gesloten gemeenschap, zou men zich de overschrijding van een bevolkings-optimum gemakkelijker kunnen voorstellen, vooral wanneer men zich overwegend met agrarische productie zou bezig houden. Bij voortdurende toeneming der bevolking zou men een punt kunnen bereiken, waarbij een dergelijk yolk, geheel op de opbrengst van eigen beperkt territorium aangewezen, zijn landbouwproducten onder steeds ongunstiger omstandigheden zou moeten voortbrengen. Verdere uitbreiding zou dan een druk op het reële inkomen kunnen uitoefenen. Een druk, die wel door verbetering van de landbouwtechniek opgeheven of door dalende productiekosten van de industriële voortbrenging gecompenseerd zou kunnen worden, maar waarbij toch de mogelijkheid bestaat, dat de eerst genoemde factor sterker werkt dan de laatste twee.

Zodra een land echter in ruilverkeer met andere landen staat, wordt de zaak ingewikkelder. Om zich dit te verduidelijken neme men eerst een gedeelte van een land, bijv. Amsterdam met het Gooi. Als een afgesloten geheel zou de bevolking van dat gebied in haar huidige omvang geen bestaansmogelijkheid bezitten. Maar bij de heersende toestanden zal niemand van overbevolking van deze streek spreken en zal men evenmin pogen haar bevolkings-optimum te bepalen⁴⁾. Men zal veeleer ervan uitgaan, dat het voor de beweging van het reële inkomen vrij onverschillig is, hoeveel mensen juist daar ter plaatse gevestigd

zijn. Het reële inkomen wordt veel meer bepaald door het gehele complex van economische betrekkingen, waaraan de bewoners van dit gebied deel hebben. Men zou tot de conclusie kunnen komen, dat sommigen van hen beter eraan toe zouden zijn, wanneer zij zich elders vestigden, maar dit zou bij iedere bevolkingsdichtheid denkbaar zijn. Bovendien zou hetzelfde te gelijker tijd kunnen gelden voor vestiging van elders binnen dit gebied. Welke invloed een dergelijke verplaatsing op het reële inkomen ter plaatse zou hebben, hangt vooral van de kwaliteit der migranten af en is niet allereerst een kwestie van het aantal inwoners.

Het zou zich ook kunnen voordoen, dat in een bepaalde streek, bijv. door uitputting van mijnen, de werkgelegenheid voor een belangrijke groep arbeiders verdwijnt. Maar ook dan zal men eerder geneigd zijn dit als een vraagstuk van economische heroriëntatie of van redistributie der bevolking te beschouwen dan als een van overbevolking.

Past men deze redenering op steeds grotere gebieden toe, dan zou telkens hetzelfde kunnen worden betoogd. Ten slotte zou alleen de vraag overblijven, of de wereld in haar geheel overbevolkt is in een van de boven aangegeven betekenissen van dit woord. Voor bepaalde streken zou wederom slechts de vraag te stellen zijn, of de productiviteit van de arbeid van een deel der bewoners niet zou kunnen stijgen door verplaatsing naar elders. Het ligt voor de hand, dat aan de constatering van het laatste geen onoverkomelijke moeilijkheden in de weg staan, terwijl dat wel het geval zou zijn, wanneer men wilde uitmaken, of de bevolking van een dergelijke streek, wanneer hun aantal zou slinken of sneller zou toenemen, een op een of andere wijze bepaald economisch optimum dichter zou benaderen.

De reden, dat men desondanks geneigd is de vraag van overbevolking of van het bereiken van een bevolkings-optimum voor afzonderlijke landen te stellen, is derhalve gelegen in de betekenis, die de landsgrenzen hebben verkregen en in de belemmeringen, door deze aan het economisch verkeer tussen de mensen in de weg gesteld. Een land, dat een groot-deel van zijn arbeidsgelegenheid en van zijn welvaart aan het internationale ruilverkeer dankt, kan plotseling in een toestand van economische druk geraken, wanneer het door staatkundige verschuivingen, door handelspolitieke belemmeringen of door verarming van zijn afnemers een deel van zijn markten verliest. Tot dusver ging een sterk bevolkingsacres gepaard aan een voortdurende stijging van het reële inkomen, waaraan thans een einde komt.

Zo bezien wordt het echter tevens duidelijk, dat we niet allereerst voor een bevolkingsprobleem, maar voor een vraagstuk van nationale en internationale organisatie staan. De moeilijkheden liggen niet voornamelijk in een, door andere dan economische factoren bepaalde en van andere gezichtspunten dan dat van het reële inkomen te beoordelen, groei der bevolking. Veeleer hebben deze betrekking op geheel andere problemen. Ze raken de machtspositie der afzonderlijke landen, hun nationalistische en imperialistische politiek, de tegenstellingen tussen de volken en rassen, waardoor ook bij de eenmaal bestaande toestanden de relatieve verschillen in bevolkings-toeneming een rol gaan spelen en spanningen veroorzaken. De beheersing van de natuurkrachten door de mens en zijn organisatievermogen zijn in tot dusver ongekende mate gestegen. Wanneer wij zouden kunnen leren deze in dienst te stellen niet van vernietiging, maar van gezamenlijke opbouw, wanneer wij in de verscheidenheid de eenheid zouden hervinden, zou de gedachte van plaatselijke overbevolking uit onze gezichtskring verdwijnen.

F. d. V.

⁴⁾ Men zie in dit verband ook het reeds aangehaalde artikel van Robbins.

NEGEN MILLIOEN INWONERS IN NEDERLAND.

Eenigen tijd geleden bevatten de bladen het bericht, dat de 9.000.000ste inwoner van Nederland het levenslicht had aanschouwd.

Wanneer in een gemeente de 20.000ste, 50.000ste of wel 100.000ste inwoner wordt geboren — men kan deze getallen naar keuze en plaatselijke behoefte veranderen — dan pleegt dit heugelijke feit gepaard te gaan met eenig feestbetoon.

Een dergelijk moment is echter, wanneer het er om gaat de sterkte van de bevolking van het Rijk als zoodanig te bepalen, bezwaarlijk met zekerheid vast te stellen, en, zoo dit al mogelijk is, kan het alleen achteraf geschieden. Dit neemt niet weg, dat wij thans, blijkens de persberichten, welke ongetwijfeld van hoogerhand afkomstig zullen zijn, de grens van 9.000.000 inwoners hebben overschreden.

Voor de kennis omtrent den loop van onze bevolking beschikken wij over de uitkomsten van de, normaliter eens in de tien jaren te houden, algemeene volkstellingen en over de jaarlijks verschijnende statistieken van den loop der bevolking.

De loop der bevolking: 1795—1941.

Toen in ons land in 1795 een algemeene volkstelling werd gehouden, bleek, dat dit 1.880.463 zielen telde. Deze telling had ten doel „de informatie van de commissie der Nationale Vergadering en van het geheele Bataafsche Volk bij het overwegen der te ontwerpen constitutie”. De uitkomsten waren echter onvolledig, omdat verschillende gemeenten en verder de bevolking van het toenmalig Staats-Vlaanderen en van Limburg daaronder niet waren begrepen.

Krachtens het Koninklijk Besluit van 20 September 1828, Staatsblad No. 57, zou einde 1829 en verder telkens eens in de tien jaren een algemeene volkstelling worden gehouden. De telling van 1795 had in hoofdzaak ten doel het aantal grondvergaderingen voor de Nationale Vergadering vast te stellen. De met ingang van 1829 te houden tellingen zouden daarentegen een meer algemeene strekking hebben.

In groote trekken volgt hieronder een overzicht van den loop der bevolking na 1829.

Jaren ¹⁾	Totaal der bevolking	Jaarl. toeneming in pCt.	Jaren	Totaal der bevolking	Jaarl. toeneming in pCt.
1829 ²⁾	2.613.487	—	1889	4.511.415	1,18
1839	2.860.559	0,91	1899	5.104.137	1,24
1849	3.056.879	0,67	1909	5.858.175	1,39
1859	3.309.128	0,79	1920	6.865.314	1,45
1869	3.579.529	0,80	1930	7.935.565	1,46
1879	4.012.693	1,14	1941	8.923.245	1,24

¹⁾ Ontleend aan gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

²⁾ Cijfers hebben betrekking op 31 December der genoemde jaren, behalve 1941, dat den stand per 1 Januari aangeeft, aan de hand van de opgaven der bevolkingsregisters.

Blijkens de meest recente — voorloopige — opgaven was inmiddels het aantal inwoners van Nederland weer verder gestegen, en wel tot 8.993.562 zielen op 1 November 1941, terwijl in December daaropvolgende de 9 miljoen bereikt moet zijn.

Bepaalt men zich voorloopig tot de hierboven weergegeven getallen, dan blijkt, ook zonder verdere toelichting, dat het aantal inwoners van Nederland zich nog steeds in een stijgende lijn voortbeweegt. Alleen het tempo van de eene op de andere periode was aan, soms sterke, wisseling onderhevig. Zoo kon het gemiddeld accres van de jaren 1830—1839 gedurende de beide daarop volgende decennia niet gehandhaafd blijven. Na de sterke inzinking tot 0,67 pCt. in 1840—1849 treedt echter wel een verbetering in, maar eerst in 1870—1879 begint de groei, als gevolg van

de gestegen geboorte- en de gunstiger sterftecijfers, weer krachtig door te zetten, sterker dan in de periode 1830—1839 het geval was. Geleidelijk neemt dit tempo toe tot het hoogtepunt in de jaren 1921—1930. Dit gemiddelde kon echter niet behouden blijven, en de jaren 1931 e.v. vertoonden eenige inzinking.

Men kan hetzelfde nog anders zeggen. In het jaar 1844 wordt het cijfer 3 miljoen overschreden en eerst in 1879, dus 35 jaren later, bereikte men de 4 miljoen. Het volgende miljoen vereischte weer korteren tijd, namelijk slechts 18 jaren, en in 1911, dus na 14 jaren, kwam men op 6 miljoen. De beide volgende mijlpalen, t.w. 7 en 8 miljoen inwoners, werden bereikt in een spanne tijds, resp. van slechts 11 jaren en 9 jaren en vier maanden. De laatste sprong van 8 op 9 miljoen inwoners nam echter 10 jaren en ongeveer 4 maanden, dus weer langer, in beslag. Er is dus een vertraging gaande.

De bevolkingsbeweging: geboorte, sterfte en geboorteoverschot.

	Levend geboren		Sterfgevallen		Geboorte-overschot	
	Jaar-gemiddelden	Per 1000 inwon.	Jaar-gemiddelden	Per 1000 inwon.	Jaar-gemiddelden	Per 1000 inwon.
1840-49	99.212	33,5	78.944	26,6	20.268	6,9
1850-59	107.598	33,8	81.342	25,5	26.256	8,3
1860-69	120.622	35,0	88.744	25,7	31.878	9,3
1870-79	136.929	36,0	92.275	24,4	44.654	11,6
1880-89	147.552	34,7	91.004	21,3	56.548	13,4
1890-99	157.033	32,7	89.525	18,7	67.508	14,0
1900-09	169.718	31,0	85.776	15,7	83.942	15,3
1910-19	170.125	26,8	85.112	13,4	85.013	13,4
1920-23	187.523	26,9	77.470	11,1	110.053	15,8
1924-29 ¹⁾	178.302	23,7	75.217	10,0	103.085	13,7
1930-39	175.438	21,0	73.707	8,8	101.735	12,2
1939 ²⁾	180.917	20,6	75.841	8,6	105.076	12,0
1940 ²⁾	184.846	20,9	87.722	9,9	97.124	11,0

¹⁾ Na 1924: levend geboren kinderen; voordien levend aangegeven kinderen.

²⁾ Jaarcijfers.

Het sterke accres in het verleden is mogelijk geweest doordat, zooals uit het staatje hierboven blijkt, tusschen geboorte en sterfte steeds een belangrijke marge in den vorm van een geboorte-overschot heeft bestaan, dat, ondanks het feit, dat het geboortecijfer onherroepelijk daalde, toch in betekenis toenam, doordat het sterftecijfer eveneens, doch veel eerder en krachtiger, kon dalen. Het vertrek-saldo, dat onze bevolkingsstatistieken en de correcties daarop bij gelegenheid van een volkstelling aanwijzen, was echter nimmer bij machte veel afbreuk aan de betekenis van den natuurlijke aanwas van onze bevolking te doen. Met een gemiddelde van 15,8 p. m. per jaar in het tijdvak 1920—1923 heeft het geboorte-overschot — als gevolg van het zeer hooge aantal geboorten in de jaren 1920 en 1921 — een hoogtepunt bereikt, waarop een reactie volgde.

Wat nu in het bijzonder de periode 1931—1940 aangaat, welke een vertraging in het groeiproces van onze bevolking heeft gebracht, is de vraag gesteld, of dit moet worden beschouwd als een kentering in de toeneming van onze bevolking.

Het percentage van accres, dat, gemeten over de geheele periode van tien jaren, gemiddeld 1,24 bedraagt, daalt echter van een topcijfer in 1931 van 1,58 pCt. regelmatig en zonder onderbreking tot 0,96 pCt. in 1937, om vervolgens weer te stijgen tot 1,03, 1,21 en 1,01 pCt. in de jaren tot en met 1940.

De belangrijkste van de vier factoren, welke den loop van onze bevolking bepalen, zijn geboorte en sterfte.

Het aantal huwenden, dat in 1931 per 1000 der gemiddelde bevolking 14,7 bedroeg, daalde in 1932 tot 13,6 p. m., maar in de jaren, welke hierop volgen, vindt zonder onderbreking een stijging plaats tot het topcijfer 18,2 p. m. in 1939. Het jaar 1940 bracht een scherpe reactie.

Had men dus een stijging van het geboortecijfer kunnen en mogen verwachten, de werkelijkheid is anders geweest. Het gemiddelde, dat in 1930 nog 23,0 p. m. bedraagt,

zinkt gedurende de depressiejaren regelmatig in tot 19,8 p. m. in 1937, een cijfer, dat, wat geheel Nederland betreft, voor de eerste maal lager is dan 20,0 p. m. Daarna volgt weer een stijgend beloop, resp. tot 20,5, 20,6 en 20,9 p. m. in de drie daaropvolgende jaren, en, voorzoover bekend, ziet 1941 er in dit opzicht iets gunstiger uit dan zijn voorgangers. Wel wijzen de gedetailleerde cijfers er op, dat in verhouding tot de later uit een huwelijk geboren kinderen, meer en meer eerstgeborenen ter wereld komen, en dat deze dus aan beteekenis gaan winnen, maar de zgn. netto-vervangingsfactor voor de geheele Nederlandsche bevolking, 1,17 in 1939, is, zij het dan dat deze niet onbelangrijk lager is dan vroeger, toch nog ruim voldoende om kwantitatief onze bevolking op peil te houden.

Het sterftecijfer bleef zich in die jaren, voortdurend gunstig ontwikkelen. Na het reeds gunstige gemiddelde van 9,6 p. m. in 1931 daalde het met schommelingen verder tot het zeer lage peil van 8,5 en 8,6 p. m. in de beide laatste jaren voor den oorlog, waarna het zeer koude voorjaar van 1940 en de daarop gevolgde oorlogsomstandigheden dit cijfer een duw omhoog gaven tot 9,6 p. m. in 1940. En, voorzoover bekend, ontwikkelde de sterfte zich ook in 1941 wederom minder gunstig: over de eerste 11 maanden van 1941 bedraagt het sterftecijfer 10,1 p. m. tegen 9,9 p. m. over hetzelfde tijdvak in 1940.

De in het voorgaande beschreven ontwikkeling heeft geleid tot afnemende geboorte-overschotten. Er is dus eenerzijds een vertraging ontstaan tengevolge van een verhoudingsgewijs tekort aan geboorten gedurende de jaren 1933 tot en met 1937, terwijl aan den anderen kant 1940 en 1941 een stijgende sterfte te zien gaven. Daarenvens werd in de jaren 1934—1938 en gedurende de eerste maanden van 1940 een surplus van vertrekkenden geregistreerd. Als gedeeltelijke compensatie staat hiertegenover een stijging van het aantal geboorten na 1937 en een klein vestigings-overschot, dat, blijkens de voorloopige cijfers over 1940, weer voor een vertrek-overschot plaats maakte.

Men is geneigd de economische depressie en de invloeden daarvan op het hier behandelde gebied als een tijdelijk verschijnsel te beschouwen, en als zoodanig kan men hier spreken van een vertraging in den aanwas, welke een tijdelijk karakter draagt. Thans zitten wij echter weer te midden van andere, nog ernstiger, moeilijkheden, welke ook op de nataliteit van grooten invloed kunnen zijn. Verwacht mag worden, dat, ook al zou het geboortecijfer zich op het peil van thans handhaven, de sterfte niet zal afnemen, eerder zal stijgen. Omtrent de beide andere factoren — vestiging en vertrek — laten zich thans geenerlei voorspellingen doen, omdat men meer dan anders omtrent de mogelijkheden van emigratie en immigratie in het duister tast.

De verdeling van den bevolkingsgroei naar provincies.

Ik kom thans terug tot het punt van uitgang, de stijging van het aantal inwoners van Nederland in het verleden. Deze ging, niet in de laatste plaats als gevolg van de verdere industrialisering in ons land en de ontwikkeling van het verkeerswezen, gepaard met een concentratie van de bevolking in bepaalde provincies of gedeelten daarvan.

Zoo wonen op dit oogenblik alleen reeds in Noord- en Zuid-Holland en Utrecht, het centrum van ons land, naar de laatst bekende gegevens rond 4.365.000 inwoners. Behalve Noord-Holland en Zuid-Holland, telt Noord-Brabant thans meer dan één miljoen zielen, terwijl ook Gelderland dicht in de buurt van dit cijfer is. Met Amsterdam, Haarlem, Den Haag, Rotterdam, Utrecht, Eindhoven, Tilburg en Groningen bezit ons land acht gemeenten elk met meer dan 100.000 inwoners, terwijl de tijd, dat Enschede (93.779 inwoners in November 1941), Arnhem (94.583) en Nijmegen (98.241) tot deze klasse van gemeenten gaan behooren, niet ver meer verwijderd is.

Een en ander heeft in het verleden tot soms belangrijke verschuivingen aanleiding gegeven.

Van 1830 af tot 1 Januari 1941 vermeerderde de geheele Nederlandsche bevolking met gemiddeld 241 pCt., maar voor de afzonderlijke provincies loopen de stijgingspercentages sterk uiteen. De hoogste gemiddelden vindt men in Zuid- en Noord-Holland, resp. met 352 en 311 pCt. en Drente met 292 pCt. Een middengroep bestaat uit Utrecht (271 pCt.), Limburg (233 pCt.), Overijssel (227 pCt.), Gelderland (204 pCt.) en Noord-Brabant (202 pCt.). De derde groep met de laagste percentages bestaat uit Groningen (139 pCt.), Friesland (109 pCt.) en Zeeland (86 pCt.), alle drie typische expulsie-gebieden van de bevolking.

Toch geven deze getallen een beeld, dat slechts gedeeltelijk zuiver is, omdat er in elke provincie gebiedsdeelen zijn, welke niet of soms in zeer sterke mate van een toeloop van de bevolking konden profiteren, zonder dat dit daarom in de cijfers van het geheel tot uiting komt.

Als richtsnoer voor het verdere betoog is aansluiting gezocht aan de zgn. economisch-geografische indeeling van Nederland, waarbij als norm is genomen de overeenstemming in karakter van gebieden in een of meer provincies gelegen, of, met een negatief kenmerk, de afwijking, die verschillende gebiedsdeelen onderling vertoont. Bij dit onderzoek is uitgegaan van den toestand, zóoals deze bij de volkstelling van 1899, dus aan het begin van deze eeuw, bestond, terwijl het onderzoek is voortgezet tot 1 Januari 1941.

Gedurende dit tijdvak van ruim 40 jaren heeft de stijging van de bevolking over geheel Nederland 75 pCt. bedragen. Daarbovenuit steken de percentages, welke men aantreft in Utrecht, Noord-Brabant, Zuid- en Noord-Holland, Limburg en Overijssel. Lager daarentegen waren de stijgingspercentages in Gelderland, Drente, Groningen, Friesland en Zeeland.

Stelt men nu in de onderscheidene provincies naar de verschillende gedeelten het aantal inwoners per 1 Januari 1900 telkens gelijk aan 100, dan verkrijgt men, om te beginnen met de drie noordelijke provincies van ons land, de volgende opstelling.

Aantal inwoners van Groningen, Friesland en Drente.

	1 Jan. 1900	1 Jan. 1941	1941 in pCt. van 1900
Groningen	299.602	427.260	146
Bouwstreek	124.690	147.636	118
Veenstreek	78.975	108.811	138
Weidegebied	36.531	59.292	163
waarvan in Groningen ..	29.400	47.041	160
Drente	7.131	12.251	172
Stad Groningen	66.537	123.772	186
Drente	148.544	250.422	169
Veenstreek	48.470	94.550	195
Zandgronden	61.117	94.590	155
Friesland	340.262	427.768	126
Zandgronden	102.355	143.674	140
Weidegebied	151.118	191.105	126
Noord-Fr. bouwstreek	83.880	90.274	108
Waddeneilanden	2.909	2.715	93

In alle drie provincies is de bevolkingstoename relatief minder krachtig geweest dan gemeten over het geheele Rijk als zoodanig het geval was.

In Groningen blijft de bevolkingsaanwas in de bouwstreek bij die in de andere gebieden ver ten achter. Een zelfde verschijnsel ziet men in de bouwstreken van Friesland. In deze provincie zijn het de zandgronden geweest, waarvan het aantal inwoners in belangrijke mate kon stijgen. In Drente ligt de nadruk op de veenstreken, met een indexcijfer van 195. Ook het weidegebied van de provincie Groningen gaf een relatief krachtige stijging te zien: De weidestrecken van Drente zijn van ondergeschikt belang en maken met soortelijke gebieden in Groningen en Overijssel één geheel uit.

Belangrijk is de stijging, welke de bevolking van de stad Groningen achter den rug heeft. Zij groeide van 66.537 inwoners in begin 1900 tot tegenwoordig 123.772, dus met 86 pCt., een cijfer, dat dus ver uitgaat boven het voor

de provincie in haar geheel gevonden gemiddelde.

In deze drie provincies zijn het dus alleen de stad Groningen en de Drentsche veenstreken, welke een indexcijfer hebben, dat hooger is dan het voor het geheele Rijk geldende gemiddelde.

De bevolking van de Waddeneilanden, voorzover deze behooren tot Friesland, is slechts klein en telde in 1900 niet meer dan ruim 2.900 zielen tegen 2.700 thans, zoodat hier een achteruitgang viel waar te nemen, welke op het geheel echter van weinig of geen invloed was.

Overijssel en Gelderland.

	1 Jan. 1900	1 Jan. 1941	1941 in pCt. van 1900
Overijssel	333.338	585.090	174
Westelijk weidegebied	120.347	153.859	128
waarvan in Drente	10.154	13.945	137
Overijssel	110.193	139.914	127
Zandgebied N. Overijssel—			
Z.-Drente	51.304	84.899	165
waarvan in Drente	21.672	35.086	158
Overijssel	29.632	49.813	168
Industriegebied Twenthe	132.405	295.977	269
Zuidwestelijk zandgebied	61.108	99.386	163
Gelderland	566.549	938.168	166
Industrie Achterhoek	50.671	88.711	175
Zandgebied Z.W.-Achterh.	83.745	126.516	151
Veluwe	126.053	253.049	201
Zuidelijke Veluwe	90.786	157.628	174
Nijmegen	42.756	96.324	225
Betuwe, oostelijk Rijngebied.			
Land van Maas en Waal	206.741	254.507	123
waarvan in Gelderland	172.538	215.950	125
" " N.-Brabant	34.203	38.567	113

In *Overijssel* is het speciaal Twenthe, dat zich door een zeer sterke groei van de bevolking kenmerkt. Dit is het eenige gedeelte van dit gewest, dat uitkomt boven het provinciale- en het Rijks-gemiddelde. Alle tot dit gebied behorende gemeenten, zonder uitzondering, zagen haar bevolking in sterke mate stijgen. Enschede, in 1900 een gemeente met 24.353 inwoners, trok velen tot zich en groeide, o.m. door annexatie van Lonneker op 1 Mei 1934, met ongeveer 32.000 inwoners, uit tot een gemeente met thans niet minder dan 93.779 inwoners. Andere voorbeelden van sterke groei van gemeenten in dit gebied geven Ambt- en Stad-Almelo, destijds resp. met 10.018 en 7.294 inwoners, welke, na vereeniging tot Almelo, uitgroeiden tot een gemeente met 37.095 zielen. Een ander voorbeeld is weer Hengelo, dat thans 42.851 inwoners telt, tegen 14.968 in 1900.

In tegenstelling tot wat in het Noorden het geval is, zijn in *Overijssel* de weidegebieden bij de algemeene stijging ten achter gebleven, terwijl daarentegen de groei van de bevolking in de zandgebieden relatief krachtiger is geweest dan in *Friesland* en *Drente*, hoewel de gemiddelden in *Overijssel* beneden het provinciaal gemiddelde gebleven zijn.

In *Gelderland* trekken zeer sterk de aandacht het industriegebied van den Achterhoek, de Veluwe, de Zuidelijke Veluwe en tenslotte de gemeente Nijmegen. In het industriegebied hebben daaraan vooral bijgedragen gemeenten zoals Eibergen, Gendringen, Lichtenvoorde en Winterswijk, terwijl ook de andere een min of meer krachtige en regelmatige stijging achter den rug hebben. Op de Veluwe is van zeer veel belang de bevolkingstoename te Apeldoorn, dat als wooncentrum groote aantrekkingskracht had en van een gemeente van 25.761 inwoners uitgroeide tot een centrum met 75.447 zielen. Verder zijn van belang Barneveld, Ede en Ermelo, elk met een stijging van meer dan 100 pCt. Op de Zuidelijke Veluwe kwamen vooral tot groei Arnhem (van 57.812 tot 93.006 inwoners) en Renkum (van 8.690 tot 21.683 inwoners). Nijmegen, dat thans, blijkens de meest recente gegevens, 98.241 inwoners telt, spant in *Gelderland* met Arnhem de kroon door zijn ontwikkeling.

De bevolking van de provincie *Utrecht* heeft gedurende de afgelopen 40 jaren een zeer voorspoedige ontwikkeling achter den rug. Tijdens deze periode kon het aantal inwo-

Aantal inwoners van Utrecht.

	1 Jan. 1900	1 Jan. 1941	1941 in pCt. van 1900
Utrecht	251.034	489.608	195
Vecht- en IJsselstreek	67.795	94.433	139
Oostelijk Utrecht	77.111	196.960	255
Stad Utrecht en omstreken	106.128	198.215	187

ners bijna verdubbelen. Bleef het tempo van den groei in de Vecht- en IJsselstreek, het Westen van de provincie, bij dat van het geheele gewest ten achter, in het Oosten daarentegen ging het groeiproces veel sneller in zijn werk, en men bereikt hier een gemiddelde, dat belangrijk boven het Rijkscijfer is gelegen. Het waren hier vooral Amersfoort (49.670 tegen 19.089 inwoners), de Bilt (15.749 tegen 2.994 inwoners) Soest (18.407 tegen 4.363 inwoners), Zeist (34.790 tegen 8.717 inwoners) en ook gemeenten, zooals Driebergen en Veenendaal, meerendeels woongemeenten, welke in groote mate tot deze stijging hebben bijgedragen.

Onder de „Stad Utrecht en omstreken” wordt verstaan de eigenlijke gemeente Utrecht, welke tegenwoordig 168.253 (1900: 102.086) inwoners telt, benevens de periferie, nl. Jutfaas (9.564 tegen 2.511 inwoners), Oudenrijn en Zuilen (19.235 tegen 937 inwoners), dat vroeger een aardig dorpje, even buiten de stad, was, maar uitgegroeid is tot een belangrijk centrum van industrie.

Noord-Holland en Zuid-Holland.

In de provincies *Noord-Holland* en *Zuid-Holland* kwam het stijgingspercentage in het eerste geval slechts een weinig en in het tweede in veel belangrijker mate boven het Rijks-gemiddelde uit.

In *Noord-Holland* hebben een sterke groei achter den rug de duinstreken in het midden en zuiden van de provincie, het Gooi, de Haarlemmermeer met omgeving en de groep Wieringen, Urk, Marken en de Wieringermeer, waarvan de drie eerste van weinig belang zijn, terwijl de vierde gemeente het leeuwendeel van de stijging tot zich trekt en ook de eenige gemeente is, welke op den duur een bevolking kan en zal aantrekken. In de duinstreken van *Noord-Holland* was de stijging van het aantal inwoners vooral groot te Beverwijk (22.109 tegen 5.329), Bloemendaal (17.077 tegen 5.558) Castricum (8.412 tegen 1.869), Heemstede (20.657 tegen 4.722) en Velsen (48.967 tegen 10.579). Haarlem zag in deze periode zijn bevolking stijgen van 64.079 tot 142.686 zielen.

In het Gooi, het forensengebied, domineert de groei

Noord-Holland en Zuid-Holland.

	1 Jan. 1900	1 Jan. 1941	1941 in pCt. van 1900
Noord-Holland	968.131	1.701.206	176
N.-Noordholl. en W.-Friesl. Landbouw en veeteelt	136.010	200.014	147
Noorderkwartier	46.360	59.871	129
Omstreken Midden- en Zuidelijk Noord-Holland	108.851	294.438	270
Zaanstreek	41.312	72.387	175
Amsterdam	526.756	803.073	152
Het Gooi	35.877	132.050	371
Haarlemmermeer e. o.	35.875	74.941	209
Vechtstreek	19.472	35.136	180
Waddeneilanden N.-Holland	10.606	12.265	116
Wieringen, Urk, Marken en Wieringermeer	7.012	17.031	243
Zuid-Holland	1.444.448	2.473.925	189
Duinstreken	38.024	106.161	279
Westland	18.779	43.262	230
Leiden en Rijnstreek	113.461	177.414	156
Den Haag en omstreken	219.294	563.524	252
Midden Z.-Holland	72.222	157.196	218
Weidegebied	57.439	68.374	119
Rotterdam	318.507	588.999	185
Nieuwe Waterweg	54.523	106.485	195
Industrie Merwedde/Noord	154.832	247.837	161
waarvan in Z.-Holland	151.760	244.236	169
" " N.-Brabant	3.072	3.601	117
Zuid-Holl. eilanden	100.439	118.275	117

van Hilversum (76.269 tegen 19.443) en Bussum (30.371 tegen 7.037), terwijl in de streken rond de Haarlemmermeer de sterkste groei werd waargenomen te Aalsmeer (10.939 tegen 4.727), Haarlemmermeer (32.171 tegen 16.560) en Nieuwer-Amstel (18.987 tegen 5.226).

In Zuid-Holland zijn het eveneens de duinstreken en verder het Westland, Den Haag en omgeving, het midden van de provincie en de Nieuwe Waterweg, welke naar voren treden. Allé tot het duingebied behorende gemeenten, gelegen tusschen Hillegom, Sassenheim en Wassenaar, groeiden sterk, het meest wel Wassenaar, dat van een dorp met 3.619 inwoners een gemeente met 19.311 zielen werd.

Den Haag groeide van een gemeente met 211.840 zielen tot een agglomeratie van 514.553 inwoners, en Rijswijk en Voorburg, welke mede tot dit gebied behooren, bleven relatief gesproken, daarbij niet ten achter.

In het middengebied van Zuid-Holland werd te Delft (55.637 tegen 37.875 inwoners), Hillegersberg (25.610 tegen 6.182), dat thans met enkele andere gemeenten bij Rotterdam is gevoegd, te Overschie en Schiebroek eveneens een sterke groei waargenomen.

Rotterdam staat thans, blijkens de laatst bekende cijfers, als gevolg van de laatste grenswijziging, te boek met 633.548 inwoners tegen 588.999 in 1941 en 318.507 aan het begin van deze eeuw.

De stijging van het aantal inwoners van den Nieuwen Waterweg is voornamelijk het gevolg van de uitbreiding van Schiedam, dat van 27.126 inwoners opklom tot 65.083 inwoners en van Vlaardingen (32.192 tegen 16.661).

Aantal inwoners van Zeeland.

	1 Jan. 1900	1 Jan. 1941	1941 in pCt. van 1900
Zeeland	216.295	254.487	118
Walcheren	44.037	67.257	153
Zuid-Beveland	36.168	56.416	156
Noord-Beveland	7.449	7.445	100
Schouwen en Duiveland	23.119	23.705	103
Tholen en St. Philipsland	16.750	17.695	106
Oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen	38.357	55.111	144
Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen	23.755	26.588	112

Bij de economisch-geografische indeeling van Zeeland zijn de eilanden als geheel in één groep bijeengenomen en gesteld tegenover de beide gedeelten van Zeeuwsch-Vlaanderen tezamen. Houdt men aan dezen maatstaf vast, dan bedraagt het index-cijfer voor de eilandengroep 117 en voor Zeeuwsch-Vlaanderen 132. Voor de provincie als geheel vindt men als gemiddelde 118. Op deze wijze komen echter de werkelijk bestaande verschillen tusschen de samenstellende delen van Zeeland, welke zeer sterk uit elkaar loopen, in het geheel niet tot uitdrukking. Onderscheidt men nu de gebieden, zooals deze aardrijkskundig en ook administratief zijn te scheiden, dan verkrijgt men bovenstaande opstelling.

In het licht van deze cijfers ziet men, dat, dank zij de ontwikkeling van Vlissingen, Oost- en West-Souburg en enkele andere kleinere gemeenten, op Walcheren relatief een sterke stijging. Zoo ook in Zuid-Beveland en gedeeltelijk ook in Oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen. Wordt in deze gebieden overwegend landbouw, met daarnaast industrie, bedreven, de andere delen van Zeeland zijn uitsluitend landbouwgebieden, en de aanwas is hier, tengevolge van een grooter vertrek dan vestiging, dan ook minimaal.

De provincies Noord-Brabant en Limburg vertoonen in het verleden een aanwas van de bevolking, welke verhoudingsgewijze krachtiger is dan die van Nederland in zijn geheel.

Speciaal in het Westelijk en Oostelijk industriegebied van Noord-Brabant is dit het geval. Het eerste gebied bestaat o.a. uit de Langstraat, en, verder gaandé, een gebied, begrensd o.m. door Geertruidenberg, Tilburg, Oirschot en verder naar het Noorden. Hier overheerscht

Noord-Brabant en Limburg.

	1 Jan. 1900	1 Jan. 1941	1941 in pCt. van 1900
Noord-Brabant	553.842	1.051.934	190
Westelijk Noord-Brabant ..	48.727	63.104	130
Baronie van Breda	128.297	225.977	176
Kempensland	21.616	39.403	182
Brabantsche Peel	40.363	73.488	182
Westelijk industriegebied ..	92.684	182.304	197
Meijerij 's-Hertogenbosch ..	101.869	174.324	171
Oostelijk industriegebied ..	58.804	213.177	363
N.O. Noord-Brabant en N.-Limburg	157.283	274.758	175
waarvan in N.-Brabant ..	24.207	37.989	157
„ „ Limburg	133.076	236.769	178
Limburg	281.934	619.775	220
Zuid-Limburg (zonder mijnstreek)	107.430	185.332	173
Mijnstreek	41.428	197.674	477

Tilburg, dat aan het begin van onze eeuw een gemeente was met 40.628 inwoners tegen thans, blijkens de meest recente voorloopige gegevens, 101.248 zielen. Het Oostelijk industriegebied heeft als centrum Eindhoven, dat ééns een gemeente met 21.524 inwoners thans een centrum is geworden met 119.284 inwoners. Ook Geldrop, Helmond en Valkenswaard deden aan de stijging krachtig mede.

In Limburg bleven zoowel het Noordelijk als het Zuidelijk gedeelte — onder dit laatste dan niet de mijnstreek begrepen — beneden het indexcijfer, zooals dat voor de geheele provincie kwam vast te staan: Ver boven alle andere verhoudingscijfers steekt echter de mijnstreek uit. Woonden daar in het begin van deze eeuw niet meer dan ruim 41.400 zielen, thans is dit aantal bijna vijfmaal zoo hoog. Er ligt hier bijna niet één gemeente, of zij heeft een belangrijke of zeer belangrijke stijging achter den rug. Ik noem hier als voorbeelden: Brunssum (16.624 tegen 1.202) Geleen (16.233 tegen 1.254), Kerkrade (38.184 tegen 9.389). Zoo kan men doorgaan. Deze getallen zijn thans alle wederom hooger dan voorheen.

Samenvatting.

Vat ik het voorgaande in enkele trekken samen, dan blijkt, dat de meest belangrijke concentraties van de bevolking na 1900 plaats vonden in het Gooi, in het Oostelijk industriegebied van Noord-Brabant en in de mijnstreek, waarbij in het eerste geval motief was het wonen in het randgebied van een groote stad (het forensendom), terwijl, in de beide andere gevallen de industrie, welke bloeide of in opkomst was, een sterke aantrekkingskracht bleek te bezitten. Al deze gevallen vertoonen een indexcijfer, dat hooger is dan 300.

Een tweede belangrijke groep bestaat uit Twenthe, de Veluwe, de duinstreken van Midden en Zuidelijk Noord-Holland, Het Westland, de Haarlemmermeer en omgeving, Oostelijk Utrecht, Den Haag en omstreken, het midden van Zuid-Holland en tenslotte de gemeente Nijmegen. Hier varieert het indexcijfers tusschen 200 en 300.

Daarentegen geven de streken van landbouw en veeteelt, de veenstreken, behalve die in Drente, en de zandgronden in ons land relatief gesproken een geringen bevolkingsaanwas te zien.

Jhr. Mr. J. SCHURBEQUE BOEYE.

BEVOLKINGSDRUK EN RUIMTELIJKE ORDENING.

De geboorte van de negenmillioenste inwoner vestigt opnieuw de aandacht op de steeds groeiende spanning tusschen het bevolkingsgetal en de oppervlakte van het beschikbare woon- en werkgebied in ons land.

Jaar	Aantal inwoners	Bevolkingsdichtheid per km ² land
1850	3 miljoen	93,8
1911	6 "	182,4
1942.	9 "	271,1

Nemen wij — volgens de bevolkingsprognose van Ir. L. H. J. Angenot¹⁾ — aan, dat het bevolkingsgetal in 1970 tot 11½ miljoen zal zijn gestegen en stellen wij daarbij, dat in dat jaar door de gereedkoming van alle IJsselmeerpolders en door landaanwinning en droogmakerij de oppervlakte van ons land met 210.000 ha zal zijn vermeerderd, dan komen wij voor 1970 tot een dichtheidscijfer van 319,5 per km² land, althans indien de emigratie, evenals tot dusverre, van geen beteekenis zou zijn.

Daar de bevolkingsdichtheid van ons land thans reeds groter is dan die in vrijwel alle andere landen ter wereld, baart dit cijfer wel ernstige zorg.

Voor het opvangen van de komende ontwikkeling bestaan de volgende mogelijkheden:

1. geboortebepanking;
2. verlaging van het levenspeil;
3. vergrooting van ons grondgebied;
4. vergrooting van de agrarische bevolkingscapaciteit;
5. vergrooting van de industriele en commercieele bevolkingscapaciteit;
6. emigratie.

ad.1. De geboortebepanking is in ons land minder ver voortgeschreden dan in de andere West-Europeesche landen:

Land ¹⁾	Geboortecijfer per duizend in 1939	Netto reproductievoet 1939
Nederland	20,7	1,16
Duitsland	20,4	0,98
Engeland	15,5	0,78
België	15,4	0,86
Zweden	15,3	0,76
Zwitserland	15,2	0,79
Frankrijk	14,9	0,87
Portugal	26,5	1,33
Italië	23,4	1,13
Bulgarije	21,4	1,19

¹⁾ Afkomst en Toekomst 1941, blz. 58.

Een blijvende daling van het geboortecijfer — die helaas ook hier de laatste decennia is ingezet — moet worden gezien als een cultuurverschijnsel, dat duidt op verminderende levenskracht van een volk. In ons land wordt — althans theoretisch — de geboortebepanking vrij algemeen afgewezen, eenerzijds op godsdienstige gronden, anderzijds in het belang van de volkskracht, zoodat maatregelen ter bevordering daarvan zeker niet zijn te verwachten.

ad 2. Zooals bekend, was vóór den oorlog het levenspeil in ons land hoog ten opzichte van dat in de andere Europeesche landen.

Evenals een blijvende geboortedaling is ook een blijvende daling van het levensniveau een teken van een neergaande cultuur en er zal wel niemand zijn, die dezen weg tot „oplossing” van het probleem der spanning tusschen bevolkingsgetal en grondgebied wenscht te pro-

¹⁾ Ir. L. H. J. Angenot: „De toekomstige loop der bevolking in Nederland en in het havengebied van Rotterdam”.

pageeren anders dan als een tijdelijk „reculer pour mieux sauter”, wanneer dat noodig blijkt.

ad 3. Vergrooting van ons grondgebied kan, wanneer afgezien wordt van de mogelijkheid van grenswijzigingen, slechts plaats vinden door landaanwinning (aanslibbing of droogmakerij).

Hieraan zijn betrekkelijk nauwe grenzen gesteld, die, voorzoover thans valt te beoordeelen, zijn gegeven in de natuurlijke begrenzing van ons land door den ouden, op tal van punten doorbroken, schoorwal.

Binnen deze begrenzing worden de mate en het tempo der landwinning beïnvloed door de natuur (aanslibbing) door het technisch kunnen (wijze van grondtransport, van waterkeering, enz.) en door het economisch kunnen (de kosten van het werk en de mogelijkheid van een renderende exploitatie).

Deze kosten moeten binnen bepaalde grenzen blijven, waarbij de vraag rijst: hoe groot is de waarde van een ha cultuurgrond voor de gemeenschap? Deze „sociale waarde” van den grond kan aanmerkelijk afwijken van de ruilwaarde bij het „vrije spel der maatschappelijke krachten” en nog sterker van de thans door overheidsmaatregelen gedrukte grondwaarde. Van haar hangt af, hoeveel men ten koste kan leggen aan de werken om den grond te verkrijgen. De waardebepaling hangt ten nauwste samen eenerzijds met de tijdelijke en blijvende directe en indirecte werkloosheid, welke zou ontstaan, indien deze werken niet werden uitgevoerd, anderzijds — indien emigratie mogelijk is — met de vraag, welk belang er aan gehecht wordt den Nederlandschen mensch aan den Nederlandschen bodem te binden.

ad 4. De agrarische bevolkingsdichtheid van ons land is groter dan die in vrijwel alle andere landen ²⁾:

Agrarische bevolking per km²:

Nederland	168	Engeland	83
België	98	Frankrijk	35
Duitsland	91	U.S.A.	19

Een vergrooting van eenige beteekenis van deze dichtheid is — met behoud van het bestaande levensniveau — wellicht mogelijk, doch stuit op tal van moeilijkheden.

In de eerste plaats hebben sommige factoren in het landbouwbedrijf (rationalisatie, mechanisatie) een stijgende arbeidsproductiviteit, en daarmee veelal een vermindering van werkgelegenheid, tengevolge.

In de tweede plaats hebben sommige middelen tot opvoering van de agrarische bevolkingscapaciteit het bezwaar, dat zij slechts kunnen worden toegepast, voorzoover de afzetmogelijkheden in en buiten ons land dit toelaten. Zoo de uitbreiding van den tuinbouw (waarbij het dichtheidscijfer van 1 op 4 per ha kan worden opgevoerd), maar ook het omzetten van arbeidsextensieve cultures (bijv. granen) in arbeidsintensieve cultures (bijv. aardappelen).

In de derde plaats ontmoeten sommige middelen tot opvoering van de agrarische productie-capaciteit (die veelal gepaard gaat met opvoering der bevolkingscapaciteit) bezwaren, welke voortvloeien uit de eigendomsverhoudingen en welke ten deele slechts door maatregelen van wetgevendend aard zijn of zouden kunnen worden weggenomen (ontginning, herontginning, ruilverkaveling, ontwatering, bevoeiing, waterzuivering, ontzilting, wijziging van de bedrijfsgruotte). Ook het kostenbezwaar — waarbij weer met de „sociale waarde” van den verkregen cultuurgrond moet worden gerekend — kan een rol spelen.

In de vierde plaats gaat cultuurgrond verloren door stads- en dorpsuitbreiding ³⁾, door den aanleg van wegen, spoorwegen, waterwegen en vliegvelden, door zandgraving, vervening en tichelen zonder het „toemaken”

²⁾ Dr. F. van Heek: „Economische en sociale problemen van den Wieringermeer”, blz. 33.

³⁾ Men vergelijke het artikel in dit nummer van Dr. Ir. H. G. van Beusekom: „Bevolkingsgroei en volkshuisvesting”.

van den grond. De juiste hoeveelheid hiervan is helaas niet bekend, doch deze kan veilig op meer dan 2.500 ha per jaar worden gesteld.

ad 5. Tot dusverre hebben de steeds toenemende *industrialisatie* en de toeneming van *handel en verkeer* het krachtigst bijgedragen tot het opnemen van de bevolkingstoename van ons land.

Beroepsgroepen	Percentage van het totaal aantal personen, werkzaam in de div. middelen van bestaan		Percentage dat de toeneming uitmaakt van de totale toeneming der beroepsbevolking
	1899	1930	
Nijverheid	33,8	38,8	+ 46,37
Handel en Verkeer	17,3	21,8	+ 28,77
Landbouw.....	29,6	20,1	+ 5,44
Jacht en Visscherij	1,2	0,5	— 0,50
Overige beroepen ..	18,1	18,8	+ 19,90
Totaal	100,0	100,0	100,0

Bijna de helft van de bevolkingstoename in de twintigste eeuw blijkt te zijn opgevangen door de nijverheid, meer dan een kwart door handel en verkeer en slechts ruim 5 pCt. heeft de landbouw voor zijn rekening kunnen nemen.

De mogelijkheden voor verder gaande industrialisatie en voor een verdere ontwikkeling van het daarmee verbonden commercieele leven en verkeerswezen hangen uiteraard ten nauwste samen met de nieuwe economische vormen, welke na afloop van den oorlog zullen ontstaan en van de rol, welke Nederland op zich zal kunnen nemen.

ad 6. Bij de *emigratie* moeten worden onderscheiden mogelijkheden en wenschelijkheden. Mogelijkheden zijn er in normale omstandigheden eerder voor de boeren dan voor de stedelingen. Daar staat tegenover, dat een drainage van ons platteland, waarbij de actiefste en flinkste krachten verdwijnen, voor onze eigen volkskracht in het algemeen minder wenschelijk is. In dit verband zij verwezen naar een uiting van den heer Woudenberg op de dagelijksche persconferentie te 's-Gravenhage, dat het in beginsel niet wenschelijk is, dat de Nederlandsche werkkracht over Europa wordt „uitgesmeerd”, omdat verbondenheid met den vaderlandschen bodem, verbondenheid met het eigen volk, begrippen zijn, welke ook gelden voor den Nederlandschen mensch, alsook naar een uiting in de „National-Zeitung” van Prof. Van Loon, die van blijvende emigratie geen voorstander is, omdat daardoor de volkskracht te zeer zou worden verzwakt.

De ruimtelijke ordening.

Ruimtelijk heeft de bevolkingsaanwas tengevolge gehad, dat in een zeer korte periode de stedelijke agglomeraties zich zeer snel en in vele gevallen chaotisch hebben uitgebreid. Het was noodlottig, dat de massabouw plaats moest vinden in een stijflozen tijd. Bijna alle steden zijn buiten de oude omklemming — de stadswallen — gebarsten en uitgevloeid over de omgeving. De moderne begrippen inzake stedebouw, de gezinsverdunding en de met stadsuitbreiding gepaard gaande cityvorming, eischen een in verhouding tot vroeger eeuwen onevenredig veel grooter bodemoppervlak per inwoner. De industrie-complexen, havenbekkens, wegen, waterwegen, spoorwegen, enz., droegen nog het noodige daartoe bij.

De groote mogelijkheden, die het verkeer bood, stimuleerden tot op zekere hoogte een decentralisatie der industrie en riepen door den wensch naar het buiten wonen een forensenwezen van een tot dusverre ongekenden omvang in het leven. De stedelijke invloedssfeer ging zich verder uitstrekken dan ooit tevoren. De stadsbeschaving breidde zich steeds meer over het land uit, schond daarbij echter natuur- en landschapsschoon, terwijl bij een stijgende behoefte aan recreatie de daarvoor geschikte ge-

bieden drastisch werden ingekrompen. Het evenwicht was verbroken. De gemeentelijke indeeling paste niet meer bij den nieuwen sociaal-geografischen toestand en misvormde daardoor den ruimtelijken groei dikwijls sterk. Een herziening der administratieve indeeling werd onvermijdelijk.

Met het toenemen van de ruimtelijke conflicten groeide de behoefte aan ruimtelijke ordening. In de Woningwet van 1901 werd het uitbreidingsplan geïntroduceerd, dat eerst in 1921 door de weigering van een bouwvergunning voor een gebouw in strijd met het plan de zoo noodige sanctie verkreeg. In 1931 volgde het streekplan, dat zich echter — door de wijze, waarop de wetgever dit opvatte — buiten de wet om ontwikkelde. En in 1941 vond deze ontwikkeling haar voorloopige afsluiting door de instelling van den „Rijksdienst voor het Nationale Plan”. Dit nadat tevoren de commissie-Frederiks ter herziening der Woningwet het opnemen van een hoofdstuk inzake het nationale plan in haar verslag had aanbevolen⁴⁾.

De taak der ruimtelijke ordening.

Welke diensten kan nu de ruimtelijke ordening bewijzen bij de hiervoor aangegeven mogelijkheden tot het opvangen van het bevolkingsoverschot? Zij behoort haar medewerking te verleen bij het maken van een project voor de vergroting van ons grondgebied, voor de vergroting van de agrarische bevolkingscapaciteit en voor de vergroting van de industriele en commercieele bevolkingscapaciteit. Datgene, wat door de beide eerste middelen, die natuurlijke limieten hebben, niet kan worden bereikt, moet door het derde middel worden verkregen en waar ook dit te kort schiet, rest slechts emigratie.

De ruimtelijke ordening heeft ten doel het in sociaal, economisch en cultureel opzicht scheppen van de gunstigste voorwaarden voor een doeltreffende ontwikkeling der Nederlandsche gemeenschap. Harmonie moet het kenmerk zijn van deze ordening, harmonisch moeten de hoofdfuncties van het maatschappelijk leven: het werken, het wonen, de recreatie en het verkeer, haar plaats krijgen.

In het huidige stadium heeft het geen zin reeds in te gaan op de feitelijke lijnen, welke daarbij zullen worden gevolgd. Voor het hier aan de orde zijnde onderwerp is het echter van belang, dat *het tegengaan van terreinverkwisting* bij het geven van elke bestemming zal moeten worden nagestreefd.

Bij de vergroting van ons grondgebied door landaanwinning (inpoldering, droogmaking) en met name bij de IJsselmeerpolders, bestaan machtige mogelijkheden, doordat men slechts door den geografischen toestand en niet door de gegroeide sociaal-economische omstandigheden is gebonden.

Bij de vergroting van de agrarische bevolkingscapaciteit moeten streek voor streek tal van belangen tegen elkaar worden afgewogen. Men denke slechts aan den strijd tusschen ontginning en natuurbeschermer en aan den drang van den stedeling naar het platteland.

Bij de vergroting van de industriele bevolkingscapaciteit komt o.a. de wenschelijkheid van een inventarisatie van aanwezige en potentieele industrie-terreinen naar voren. De uitwerking van een dergelijke documentatie aan de hand van een nauwkeurige bestudeering der van belang zijnde vestigingsfactoren, alsook het vastleggen van deze terreinen in planologische maatregelen (uitbreidingsplan, streekplan, nationaal plan) is noodzakelijk om enerzijds te bevorderen, dat de voor industrie gunstig gelegen terreinen niet voor andere doeleinden in gebruik worden genomen en om anderzijds te voorkomen, dat de industrie zich neerzet op plaatsen, waar dit uit economisch en sociaal oogpunt ongewenscht is.

F. BAKKER SCHUT.
G. H. L. ZEEGERS.

⁴⁾ Zie ook „Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw”, 1937 en 1938, en Dr. Ir. W. B. Kloos, „Het Nationale Plan”.

BEVOLKINGSGROEI EN VOLKSHUIS-VESTING.

De bevolkingsgroei.

Bij het in werking treden van de Woningwet op 1 Augustus 1902 telde ons land ruim 5 miljoen inwoners. In de 40 jaren, die sindsdien zijn verlopen, is aan 4 miljoen nieuwe Nederlanders huisvesting verschaft. Het aantal gebouwde woningen is intusschen nog aanmerkelijk grooter dan uit deze bevolkingscijfers zou zijn af te leiden. In de eerste plaats, omdat ook vele woningen zijn afgebroken en door andere vervangen. En in de tweede plaats, omdat de gemiddelde woningbezetting aanmerkelijk is afgenomen. In 1902 was deze nog ruim 4,8, thans is zij niet meer dan 4 personen per woning. Bij een bevolking van 5 miljoen zou dit reeds een verschil maken van 145.000 woningen.

Gedurende de laatste 100 jaren is de bevolking van Nederland regelmatig toegenomen. Iedere 10-jarige periode was de stijging veer grooter dan in de vorige. Zoals uit tabel I blijkt, is hierin eerst kort geleden een keer gekomen. Gedurende de laatste 10 jaren was de toeneming absoluut en relatief lager, dan in de voorafgaande perioden. En houdt men voor de naaste toekomst de bevolkingsprognose van Ir. Angenot aan, die als de beste mag gelden, waarover wij thans beschikken, dan laat het zich aanzien, dat de relatieve bevolkingsgroei weldra weer tot het peil van een eeuw geleden zal dalen. De snelle bevolkings-toeneming, die sedert het laatste kwart der vorige eeuw is opgetreden en die in de periode van 1910 tot 1920 haar hoogtepunt bereikte, zal dan weer tot het verleden behooren.

Deze toeneming, die na 1870 optreedt, valt samen met de industrialisering van ons land. De snelle bevolkingsgroei maakte nieuwe bestaansbronnen noodig en ons volk vond die in de groote industriële bedrijven, die zich met kracht ontwikkelden en in de intensivering, als men wil de „industrialisering”, van den landbouw.

TABEL I.
Toeneming der bevolking van Nederland 1839—1940.

31 December van het jaar	Bevolking	Toeneming per 10 jaren	
		absoluut	per 1000
1839	2.860.559	—	—
1849	3.056.879	196.320	68,6
1859	3.309.128	252.249	82,5
1869	3.579.529	270.401	81,7
1879	4.012.693	433.164	121,0
1889	4.511.415	498.722	124,3
1899	5.104.137	592.722	131,4
1909	5.858.175	754.038	147,7
1920	6.865.314	1.007.139	171,9
1930	7.935.565	1.070.251	155,9
1940	8.921.873	986.308	124,3
1950	9.800.000	900.000	100
1960	10.600.000	800.000	80
1970	11.250.000	650.000	60

TABEL II.
Toeneming der bevolking van Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage, 1839—1940 ¹⁾.

Jaar	Bevolking	Toeneming in de voorafgaande 10 jaar	
		absoluut	per 1000
1839	353.003	—	—
1849	386.333	33.330	97,2
1859	427.744	41.411	107,3
1869	471.203	43.459	101,6
1879	578.573	107.370	227,8
1889	766.728	188.155	325,0
1899	1.035.382	268.654	350,4
1909	1.255.400	220.018	212,5
1920	1.518.685	263.285	209,7
1930	1.782.013	263.328	173,4
1940	1.926.019	144.006	80,8

¹⁾ De cijfers zijn die van de Tienjaarlijkse Volkstellingen; voor 1940 is het cijfer van de bevolkingsregisters voor April genomen.

De trek naar de steden.

De eerste industrialisatie van ons land voltrok zich in de groote steden; de vestiging van belangrijke bedrijven in kleine gemeenten is eerst van later tijd. De aanvangsperiode der industrialisatie was daardoor getuige van een geweldige uitbreiding van de steden. Er had een massale trek van de bevolking naar de steden plaats, waardoor deze een onevenredig deel van den bevolkingsgroei tot zich trokken.

Uit tabel II, welke betrekking heeft op de drie groote steden, Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage, blijkt, dat ook daar de groote bevolkingsgroei na 1870 is begonnen en dat deze relatief veel grootere afmetingen heeft aangenomen dan in het geheele land.

Terwijl het laatste decennium van de vorige eeuw voor het geheele land een toeneming van 131,4 per duizend aanwees, was de toeneming voor de drie groote steden meer dan 350.

Een merkwaardig beeld verkrijgt men, wanneer men de relatieve bevolkingstoename van het geheele land uit tabel I naast die van de drie groote steden uit tabel II plaatst. Terwijl voor het geheele land het groeitempo tot 1920 blijft toenemen en eerst daarna een teruggang intreedt, bereikt de groei in de drie groote steden reeds in 1899 haar maximum. Daarna treedt een daling in, tengevolge waarvan thans de bevolkingsgroei in deze drie steden zelfs aanmerkelijk lager is dan die voor het geheele land.

Dit wil zeggen, dat de trek naar de groote steden sedert een aantal jaren is opgehouden. Ook bij de kleinere steden komt deze trek langzamerhand tot stilstand. Blijkens tabel III is de groei van de groep steden van 50.000 tot 100.000 inwoners niet noemenswaardig grooter dan die van de bevolking van het geheele Rijk. De gezamenlijke groepen van steden boven 50.000 en boven 100.000 inwoners maken practisch sedert omstreeks 1900 een constant percentage van de Rijksbevolking uit.

TABEL III.
Bevolking van groepen van steden ¹⁾.

Jaar	Van 50.000 tot 100.000 inwoners		Boven 100.000 inwoners		Gezamenlijk percentage
	Absoluut	Pct. van de bevolking des Rijks	Absoluut	Pct. van de bevolking des Rijks	
1839	195.507	6,84	401.494	14,04	20,88
1849	198.375	6,49	434.114	14,20	20,69
1859	214.683	6,49	480.638	14,53	21,02
1869	238.596	6,67	530.502	14,82	21,49
1879	276.438	6,89	646.206	16,10	22,99
1889	323.143	7,16	851.074	18,86	26,02
1899	400.825	7,85	1.137.468	22,28	30,13
1909	461.055	7,87	1.374.406	23,46	31,33
1920	543.841	7,92	1.658.994	24,17	32,09
1930	650.469	8,18	1.943.903	24,44	32,62
1940	756.045	8,55	2.091.708	23,66	32,21

¹⁾ In de groepen zijn voor alle jaren dezelfde gemeenten ondergebracht, nl. die, welke in 1920 daarin behoorden: in de eerste groep Arnhem, Dordrecht, Groningen, Haarlem, Leiden, Maastricht, Nijmegen en Tilburg, en in de tweede groep Amsterdam, 's-Gravenhage, Rotterdam en Utrecht. Aangehouden is het bevolkingscijfer bij de Tienjaarlijkse Volkstelling; voor 1940 is het cijfer van de bevolkingsregisters in April genomen.

Zonder twijfel houden deze verschijnselen verband met de vestiging van industrieën in kleinere gemeenten en met de uitbreiding der bestaansmogelijkheden op het platteland. Het is niet meer vanzelfsprekend, dat de groote bedrijven zich in de steden vestigen. Integendeel de zware lasten, die juist in de groote steden op het bedrijf drukken, de hooge grondprijzen en de hooge loonstandaard hebben ertoe geleid, dat het bedrijfsleven zich bij voorkeur naar de kleinere gemeenten richt. Voor de bevolkingsverdeling is dit een feit van groote beteekenis. Immers hieruit volgt, dat de volkshuisvestingsvragen, die in dezen tijd als een gevolg van den bevolkingsgroei ontstaan,

zich niet alleen in de groote steden, maar in het bijzonder ook op het platteland voordoen.

De trek naar buiten.

In de tweede helft der vorige eeuw hebben steeds meer menschen van het platteland hun woonplaats verlaten om zich in de steden een bestaan te verwerven. In die jaren zijn in de groote steden uitgestrekte woonwijken ontstaan, die, tengevolge van het ontbreken van goede uitbreidingsplannen en van een gezonde, bouwkunstige traditie, veelal een doodsch en troosteloos aanzien vertoonen. Van deze woonkwartieren, waarvan de Pijp te Amsterdam als het meest bekende voorbeeld kan worden beschouwd, is gezegd, dat hun aanblik bewondering kan wekken voor de energie, waarmede zij in korten tijd zijn tot stand gebracht, doch dat zij tevens getuigen van de volslagen verwaarloozing van alle cultureele waarden.

Deze ontwikkeling heeft echter weldra tot een reactie geleid. Er is een beweging van de bevolking ontstaan, die gericht was van de stad naar buiten. Aanvankelijk waren het alleen de welgestelden, die de stad ontvluchtten en buiten gingen wonen. Naarmate echter de stad minder bewoonbaar werd en de stedeling gevoelde dat hij van de natuur vervreemde, groeide de behoefte om het contact met de natuur te herstellen. De sterke ontwikkeling van de verkeersmiddelen opende hierbij mogelijkheden, die voordien niet aanwezig waren.

De gelegenheid, om in de stad te werken en buiten te wonen, deed de klasse der forensen ontstaan, die zich dagelijks in zoogenaamd „pendelverkeer” tusschen de stad en de landelijke woonplaats heen en weer bewoog.

Deze ontwikkeling, die nog in de hand werd gewerkt door het verschil in belasting tusschen de groote stad en de landelijke gemeenten, heeft zich gedurende een reeks van jaren voortgezet en zich geleidelijk, naar mate de verkeersmiddelen sneller en goedkooper werden, tot bredere groepen der bevolking uitgebreid.

Hierdoor reeds is de trek naar de steden tot staan gekomen. Dat wil zeggen, dat wel de trek van een deel der plattelandsbevolking naar de steden is doorgegaan, doch dat deze werd gecompenseerd door de uittocht van stedelingen, die er de voorkeur aan gaven om buiten te wonen. Als tweede factor kwam hierbij de toenemende vestiging van bedrijven in de kleinere gemeenten, waardoor de noodzaak voor velen, om zich in de stad te vestigen, kwam te vervallen. Er dreigde een ontvolking van de stadskernen.

De groote gemeenten hebben getracht aan het verlangen naar de natuur tegemoet te komen, en toch de bevolking zooveel mogelijk binnen haar grenzen te houden, door de stichting van tuindorpen, waar een lagere en meer open bebouwing overheerscht en de natuur binnen de stad wordt gebracht. „Vreewijk” te Rotterdam en de tuindorpen in Amsterdam over het IJ vormen wel een zeer sterke tegenstelling met de bouwwijze, die in andere wijken dezer gemeenten gebruikelijk is.

Tenslotte echter kan slechts een betrekkelijk klein deel der stedelijke bevolking op deze wijze worden gehuisvest. De groote meerderheid is aangewezen op woningen in stedelijke bebouwing, die weliswaar de laatste jaren aan steeds hogere eischen zijn gaan voldoen en in belangrijke mate aan bewoonbaarheid en gerief hebben gewonnen, maar die toch het kenmerk blijven vertoonen van de opstapeling van menschen, die voor de moderne cultuurcentra onvermijdelijk schijnt.

Wordt Nederland volgebouwd?

De trek naar buiten is, ondanks de hogere eischen, waaraan de moderne groote steden voldoen, blijven bestaan. En ook hier heeft de ontwikkeling der verkeersmiddelen sterk stimulerend gewerkt. De laatste jaren zijn overal, waar de schoonheid der natuur tot vestiging

lokt, huizen gebouwd. Zolang deze bouw beperkt blijft tot een enkel huis op een heuvel, aan den rand van een bosch of een heideveld of aan den oever van een plas, kan men spreken van een nieuw contact tusschen mensch en natuur, dat den mensch tot voordeel strekt.

Op de eerste woning volgen er echter weldra meer, aanvankelijk met flinke tusschenruimten, omdat ieder op zijn vrijheid gesteld is. Spoedig echter worden de tusschenruimten kleiner, doordat de voorraad grond beperkt is en de prijzen stijgen. Stukken bosch worden geveld en het uitzicht op heide en plas wordt weggenomen door een eindeloos aaneenrijgsel van huizen, de zoogenaamde lintbebouwing, die enkele menschen dicht bij de natuur brengt, doch de groote massa ervan scheidt door een scherm van bebouwing.

Het is geen wonder, dat de voortdurende bevolkingsgroei de vraag heeft doen rijzen, of deze ontwikkeling maar altijd zal blijven doorgaan. Zal werkelijk een steeds grooter deel van de natuur, die ons land bezit, voor woondoeleinden worden in beslag genomen, zoodat Nederland praktisch wordt volgebouwd? Er wordt dan een schrikbeeld geteekend van het Nederland der toekomst als een samengegroeid complex van steden, dat vermoedelijk wel zal zijn gevormd volgens moderne begrippen van stedenbouw en aan zijn bewoners velerlei comfort zal bieden, doch dat hen berooft van het contact met de natuur. Want in een dergelijk Nederland zou voor ongerepte natuur geen plaats meer zijn. En waarschijnlijk zou ook voor landbouw en veeveelt nog slechts plaats zijn in eenige, meer afgelegen gedeelten; het Westen en het midden des lands zouden geheel met huizen overdekt zijn.

Gelukkig behoeft voor zulk een overbevolking van Nederland of voor volbouwen van het beste deel van ons land geen vrees te bestaan. De snelle bevolkingstoename is reeds tot staan gekomen en binnen afzienbaren tijd is nog slechts een groei te verwachten, die nog geringer is dan die van een eeuw geleden.

De behoefte aan nieuwe woningen is in een vorig artikel¹⁾ voor de periode 1940-1950 — afgescheiden van krot-opruiming, vervanging van oude woningen en inhaling van het door den oorlog ontstane tekort — becijferd op 31 à 32.000 woningen per jaar. Voor de volgende decennia zal waarschijnlijk nog op een kleiner aantal mogen worden gerekend, al zal dan de vervanging van den ouden woningvoorraad op grooter schaal aan de orde komen. De vrees, dat in de toekomst ieder jaar een steeds grooter deel van den bodem van Nederland aan de uitbreiding der bebouwing zal ten offer vallen is dan ook niet gegrond.

De ruimte, die voor de vestiging der bevolking in beslag wordt genomen, is niet alleen bestemd voor woningen met daarbij behoorende tuinen. Men heeft ook te denken aan de vele andere gebouwen, waaraan de menschelijke samenleving behoefte heeft: terreinen voor industrie, voor verkeers- en transportmiddelen, voor openbare gebouwen, enz. De uitbreiding der bevolking is echter ook norm voor de behoefte aan terreinen voor deze doeleinden. En aangezien de bevolkingsuitbreiding geleidelijk afneemt, komt het schrikbeeld van een volgebouwd Nederland op den achtergrond.

Wettelijke maatregelen.

Dit is echter nog niet voldoende. Ook bij een afnemende bevolkingsgroei kan, wanneer de bebouwing onvoldoende is geregeld, veel worden bedorven. Bij een doelmatige en oordeelkundige regeling van de ontwikkeling der gemeenten echter is het mogelijk, een groot deel van den beschikbaren cultuurgrond en van het natuurschoon voor zijn tegenwoordige bestemming te

¹⁾ Dr. Ir. H. G. van Beusekom: „Een bouwprogram voor den woningbouw” in „Economisch-Statistische Berichten” van 18 Februari 1942.

bewaren. Dit moet geschieden door het uitbreidingsplan, door het streekplan en tenslotte door het Nationale Plan.

Het doel van het uitbreidingsplan is de ordening van de uitbreiding der gemeenten. Het plan moet voorkomen, dat woningen, bedrijfsgebouwen, enz., lukraak over het grondgebied der gemeente worden verspreid, waardoor plaatselijke bebouwingen zouden ontstaan, welke later niet meer tot een goed geheel kunnen worden vereenigd. De ontwikkeling der gemeenten moet geschieden volgens een weloverwogen, door de Overheid vastgesteld, plan, hetwelk waarborgt, dat alle elementen, — woningen, bedrijven, openbare gebouwen, verkeersinrichtingen, open ruimten, recreatieterreinen, enz. — op de juiste plaats komen. Dergelijke plannen zijn de laatste jaren in grooten getale vastgesteld. Niet alleen de gemeenten van zekere grootte, die daartoe bij de wet zijn verplicht, ook vele kleinere zijn uit overtuiging van de noodzakelijkheid tot het opmaken van een plan overgegaan.

De opvattingen omtrent de eischen, waaraan een uitbreidingsplan moet voldoen, hebben zich in den loop der jaren aanmerkelijk gewijzigd. Voorheen werd veelal de opzet zoo ruim gemaakt, dat er voor alles plaats aanwezig was. Later bleek dan, dat een groot deel van het plan nooit zou kunnen worden verwezenlijkt en dat vele terreinen nooit de daarvoor aangewezen bestemming zouden verkrijgen. De terreinen, welke wel hun bestemming bereikten, vormden dan een onsamenhangend geheel, hetwelk het tegendeel opleverde van de ordening, door het uitbreidingsplan beoogd.

Met name ten aanzien van de te verwachten toeneming der bevolking hebben zeer overdreven voorstellingen geheerscht. Gemeenten met enkele tienduizenden inwoners, die een uitbreidingsplan maakten voor even zooveel honderdduizenden, zijn niet onbekend.

Wanneer zulk een plan eenmaal rechtskracht bezit, ontstaat van de zijde van de belanghebbende grondeigenaren aandrang tot verwezenlijking. Zij, die hun grond voor bebouwing zien aangewezen, vragen medewerking van de gemeente voor het aanleggen van straten en het bouwrijp maken van gronden. Spoedig ziet men op tal van punten in het uitbreidingsplan bouwen. Het eene blok woningen volgt op het andere en er ontstaat een bebouwing, die wel in overeenstemming is met het uitbreidingsplan, maar toch geen ordelijk geheel vormt. Overal worden stukken natuur vernietigd voor het bouwen van woningen, die, zoolang zij op zichzelf staan, een bekoorlijke wooneigenheid bieden, doch op den duur overal stadsbuurten doen ontstaan.

Doordat overal gronden tot bouwterrein worden gemaakt, stijgen allerwegen de grondprijzen. De exploitatie van cultuurgronden in de omgeving wordt niet meer rendabel en er ontstaat een wedijver om ook deze in bouwterreinen om te zetten. Er ontstaat een verbrokkelde uitbreiding, die nooit een eenheid kan worden, om de eenvoudige reden, dat de hoeveelheid grond, die voor bebouwing is aangewezen, ver uitgaat boven de behoefte.

Tegen een dergelijke ontwikkeling bestaan ernstige bezwaren. Het meest direct voelbare is wel, dat de gemeente veel meer uitgaven moet doen voor wegaanleg, rioleering, waterleiding, gas en electriciteit, radiodistributie, enz., dan bij een meer concentrische bebouwing noodig zou zijn. Het voornaamste bezwaar echter is het stedeboekkundige. Grote oppervlakten natuur worden geheel onnoodig opgeofferd. Het spreekt vanzelf, dat ter plaatse, waar woningen worden gebouwd, de natuur verdwijnt. Dat is een feit, waaraan niets te veranderen is. Bij een verspreide bebouwing echter verdwijnt de natuur ook tusschen de gebouwde complexen in. Er blijven wel onbebouwde terreinen over, maar deze verliezen hun samenhang met het geheel; zij vormen geen stukken natuur, doch slechts toekomstig bouwterrein, dat niet wordt bebouwd en door zijn weinig aantrekkelijk aspect de ontwikkeling van stad en land grondig bederft.

Dit zijn de gevolgen van te groot opgezette uitbreidingsplannen.

Nieuwe opzet der uitbreidingsplannen.

De laatste jaren worden dan ook de nieuwe uitbreidingsplannen, wat de bestemming in onderdeelen betreft, belangrijk kleiner opgezet dan tot dusver de gewoonte was. De nieuwe plannen worden beperkt tot datgene, wat kan worden geacht voor de naaste toekomst noodig te zijn. Dit wil zeggen, dat het gedeelte, waarvan de bestemming in onderdeelen wordt bepaald, niet grooter wordt genomen dan voor ongeveer 10 jaar. Deze uitbreiding wordt ontworpen in aansluiting aan de bestaande kernen, terwijl alleen bij uitzondering complexen, die zich nieuw hebben gevormd, tot nieuwe kernen worden uitgebreid of twee kernen door een ontworpen uitbreiding tot één bebouwingsagglomeratie worden vereenigd.

Het is natuurlijk niet de bedoeling, de nieuwe bebouwing op een beperkt gebied samen te dringen en de nieuwe wijken te doen bestaan uit een dichte bebouwing met weinig open ruimte. Integendeel, de nieuwe wijken steken gunstig af bij de bestaande. Zij worden, waar de omstandigheden zulks toelaten, ruim opgezet en voorzien van groen. Maar wel gaat men ervan uit, dat de nieuwe wijken moeten aansluiten aan de bestaande en dat het niet vrijstaat, willekeurige terreinen door bebouwing in exploitatie te brengen.

Een modern uitbreidingsplan vertoont derhalve meest dezen opzet, dat een gebied rond de bestaande kom bestemd is voor de uitbreiding der bebouwing in de eerstkomende jaren en dat daarbuiten de bestemming slechts in groote lijnen is vastgelegd. Voor zoover daar bestaande wegen loopen, waaraan kan worden gebouwd, is slechts de bouw van gebouwen, die verband houden met het agrarisch gebruik van den bodem, toegelaten, dus boerderijen met bijbehorende bedrijfsgebouwen en landarbeiderswoningen, soms ook andere woningen, mits deze op een behoorlijken afstand van andere gebouwen worden geplaatst.

Toch bevredigt de bestaande regeling niet geheel. Indien de gemeenten geen gebruik maken van de bevoegdheden, die de Woningwet aan hen toekent, ontbreekt een regeling der bebouwing en is het mogelijk op ongewenschte plaatsen te bouwen. De practijk is dan ook vaak, dat eerst, wanneer bepaalde misstanden worden geconstateerd, maatregelen worden genomen en soms eerst na aandrang van hoogerhand. Er kan dan reeds veel bedorven zijn.

Het wijzigingsontwerp Woningwet van 1940 gaat er dan ook van uit, dat de stedeboekkundige regeling aan de bebouwing moet voorafgaan. Zonder regeling behoort slechts die bebouwing toegelaten te zijn, die zich aansluit bij het karakter van het gebied, dus in het algemeen agrarische bebouwing. Een wijze van bebouwing, die het karakter van het gebied verandert, kan wenschelijk of noodzakelijk zijn; zij behoort echter niet anders te ontstaan dan volgens een doelbewust plan.

Dit zoogenaamde beginsel van den stedeboekkundigen voorrang houdt in, dat in het algemeen slechts mag worden gebouwd in de bebouwde kom of in een rechtskracht bezittend uitbreidingsplan. Daarbuiten mag, zoolang geen andere regeling is getroffen, slechts die bebouwing worden gesticht, die in overeenstemming is met het karakter van de omgeving, dus bebouwing in verband met landbouw, tuinbouw, boschbouw en vee-teelt, landgoederen, koloniehuzen, enz.

Het stedeboekkundig onderzoek en de bepaling van de toekomstige bestemming van den grond behoort dus — behoudens deze uitzonderingen — vooraf te gaan aan het stichten van bebouwing en aan verdere veranderingen in het gebruik van den grond. Bij dit onderzoek zal tevens moeten worden uitgemaakt, waar bebouwing van meer of minder intensiteit kan worden toegelaten en waar iedere bebouwing misplaatst zou zijn.

Conclusie.

In het bovenstaande zijn enkele moeilijkheden vermeld, waartoe een steeds toenemende bevolking van Nederland aanleiding zou kunnen geven, waarbij met name het gevaar is getoond, dat door een onoordeelkundig gebruik van den bodem de open ruimten langzamerhand voor bebouwing worden opgeëischt, de natuur en het landschap op groote schaal worden vernield en het schrikbeeld ontstaat van heel Nederland één stad, zooals hiervoren reeds is uiteengezet.

Dit gevaar is minder groot gebleken dan het schijnt. In de eerste plaats, omdat de snelle bevolkingstoename langzaam maar zeker blijkt tot staan te komen. En in de tweede plaats, omdat het mogelijk is gebleken — grootendeels met de bestaande wettelijke middelen — de uitbreiding der bebouwing zoodanig te regelen, dat het meest doelmatige gebruik van den bodem wordt gemaakt en dat niet meer van het Nederlandsche landschap wordt aangetast dan werkelijk noodig is.

Er kan dan nog een aanmerkelijk deel overblijven. Het is mogelijk, de uitbreiding der bebouwing zoodanig te regelen, dat tusschen de centra van bebouwing open ruimten gespaard blijven, veel open ruimten, die aan de bevolking de mogelijkheid laten van contact met de natuur, hetgeen met het oog op de gezondheid en het geestelijk welzijn van de bevolking, van het hoogste belang moet worden geacht.

Dr. Ir. H. G. VAN BEUSEKOM.

DE VOORZIENING DER NEDERLANDSE BEVOLKING MET KAPITAALGOEDEREN.

Het bereiken van het bevolkingscijfer van negen miljoen herinnert er ons weer aan, dat Nederland onder de landen van West-, Noord- en Centraal-Europa de snelste bevolkingstoename heeft. Deze snelle toename brengt economische vraagstukken van uiteenlopende aard met zich mee. Op één daarvan, het vraagstuk van de kapitaalvoorziening, zij hier wat nader ingegaan.

De productiefactor „natuur”.

De goederen, die een volk verbruikt, moeten worden voortgebracht met behulp van de drie productiefactoren: natuur, arbeid en kapitaal.

Voor Nederland betekent de productiefactor „natuur” voornamelijk zijn natuurlijke waterrijkdom, zijn landbouwgrond en zijn steenkolenbekkens. Een zich sterk uitbreidende bevolking zal, wil zij haar levensstandaard handhaven of zelfs verhogen, behoefte hebben aan een toenemende hoeveelheid goederen. Indien deze alleen door de natuur moeten worden geleverd, zou een uitbreiding van de exploitatie der genoemde natuurfactoren, evenredig met de bevolking, nodig zijn. Een dergelijke uitbreiding is niet eenvoudig en boven zekere grenzen zelfs onmogelijk. Nederland heeft zich heel wat inspanning getroost, in het bijzonder in de laatste decennia, om tot een zodanige uitbreiding te geraken. Verbetering der waterwegen, snelle uitbreiding der steenkolenmijnen en aanwinning en verbetering van landbouwgrond zijn de vormen, waarin men deze inspanning heeft te zien gegeven. De Zuiderzeewerken zijn hiervan het meest naar buiten bekende voorbeeld. Doch ook de verbetering van bestaande landbouwgrond en de ontginning van woeste gronden zijn in belangrijke mate ter hand genomen. Een en ander blijkt uit de totale oppervlakte aan bouw- en grasland, die in 1000 ha bedroeg:

in 1833	: 1.896
in 1880	: 2.042
en in 1938	: 2.800.

Ondanks die inspanningen, — die in het heden voortduren — is het in de verste verte niet mogelijk geweest om gelijke tred te houden met de toename van de bevolking, die in dezelfde periode verdrievoudigd is.

De productiefactor „arbeid”.

Wat de tweede der genoemde productiefactoren betreft, de arbeid, daarvan geldt, dat deze met de toename der bevolking ongeveer evenredig is. Daarin steekt ongetwijfeld deze troost, dat elke mond meer, waarvoor in Nederland moet worden gezorgd, tevens betekent twee handen meer. Geheel evenredig is de vermeerdering van het aantal consumenten en het aantal producenten weliswaar niet. Ten eerste wordt van zeer jonge en zeer oude personen niet verlangd, dat zij medewerken. Men onderscheidt de productieve (20—55 jaar), de half-productieve (15—20 en 55—65 jaar) en de onproductieve (0—15 en boven 65 jaar) leeftijdsklassen. Met de leeftijdsopbouw van de bevolking wijzigt zich het percentage, dat in de productieve leeftijden aanwezig is. Rekenen wij eenvoudigheidshalve tot de productieve klassen die van 15—64 jaar, dan bedraagt het percentage der bevolking, dat zich in de productieve klassen bevindt:

in 1849	.....	61,4
1869	.....	61,1
1889	.....	58,7
1899	.....	58,9
1909	.....	59,4
1920	.....	61,5
1939	.....	65,0

Na enige schommeling is er in de laatste tijd dus een vrij aanzienlijke toename te constateren.

Daarbij komt nu een ander verschijnsel, namelijk dat niet alle personen, die tot produceren in staat zijn, dit ook werkelijk doen. Er zijn, in deze zin, werklozen, en wel vrijwillig werklozen en onvrijwillig werklozen. Omtrent de eerstgenoemden licht ons de beroepstelling in. Het percentage der in een beroep werkzame personen bedroeg in:

1899	: 37,8
1920	: 39,7
1938	: 40,2

Het laatste cijfer is uiteraard een schatting ¹⁾. Bij vergelijking met de cijfers van het voorafgaande staatje blijkt, dat het percentage der beroepsbeoefenaren van 1899—1938 is toegenomen met 6,4 pCt., terwijl dat der personen in de productieve leeftijdsklassen tussen 1899 en 1939 is toegenomen met 10,4 pCt. Daaruit blijkt, dat inderdaad relatief minder personen in een beroep werkzaam zijn; het zal vooral de afneming van de arbeid van vrouwen en jeugdigen zijn, die hierin tot uitdrukking komt. De onvrijwillige werkloosheid is een te bekend verschijnsel dan dat daarover veel woorden behoeven te worden verloren; zij was in 1938, ofschoon aanzienlijk verbeterd t.a.v. 1936, toch nog belangrijk hoger dan vóór 1914. Voor de bij een werklozenkas aangesloten arbeiders was de werkloosheid, gemeten in het percentage der verloren arbeidsdagen, in

1912	: 4,0
1923	: 11,2
1929	: 6,2
1936	: 32,7 (zonder landarbeiders)
1938	: 25,0 (zonder landarbeiders)

Het was de laatste jaren één der belangrijkste programmapunten der economische politiek en zal dat ook in de toekomst wel zijn, deze onvrijwillige werkloosheid tot een minimum terug te brengen.

De productiefactor „kapitaal”.

Het zal overigens duidelijk zijn, dat ook zonder deze werkloosheid de handhaving of verbetering van de levensstandaard der Nederlandse bevolking niet mogelijk is, wanneer alleen de productiefactoren „natuur” en „arbeid” te onzer beschikking staan. Het is de productiefactor „kapitaal”, die de te geringe stijging der beide andere heeft

¹⁾ Deze schatting werd op het Centraal Bureau voor de Statistiek door Dr. J. B. D. Derksen verricht.

moeten goedmaken. Een indrukwekkende vermeerdering van de verkeersmiddelen, de mechanische hulpmiddelen bij de productie en bij de distributie heeft plaats gevonden. Het aspect van ons land is er op duizendvoudige wijze door veranderd. Het is niet zeer gemakkelijk om ons een overzicht over de omvang dezer veranderingen te verschaffen.

De objecten, waarom het gaat, laten zich niet gemakkelijk op juiste wijze tellen; men moet zich op velerlei wijzen behelpen om een globale indruk te verkrijgen. Het aantal km spoorbaan laat zich vaststellen, doch dat de dijken en sporen zwaarder zijn geworden laat zich minder eenvoudig waarden. Het aantal tractiemiddelen laat zich tellen, doch hun — wezenlijk niet weinig — veranderde uiterlijk en capaciteit minder gemakkelijk. Nog veel moeilijker is het, fabrieksinstallaties van 1880 met die van 1938 te vergelijken. Wanneer in hetgeen volgt toch cijfers omtrent al deze zaken tevoorschijn worden getoerd, zij men dus enigszins op zijn hoede. Niettemin is het de moeite waard, deze cijfers, die in tabel I zijn verenigd, aan te kijken. Wij hebben daarbij niet alleen de mechanische hulpmiddelen bij productie, verkeer en distributie in ogenschouw genomen — voorzover mogelijk —, doch ook andere bestanddelen van wat men gewoonlijk onder kapitaalgoederen zal verstaan: met name ook de veestapel en de huizenvoorraad. Deze laatste kan men overigens zonder enig bezwaar zien als fabrieken van „woondiensten”, waarvan de prijs de huur is.

Er ontbreken enkele belangrijke posten, waarvoor het niet mogelijk was om ook maar de meest globale benaderingen te vinden. In de eerste plaats de binnenvloot. In 1938 was zij naar laadvermogen vrijwel even belangrijk als het tonnage van de zeevloot. Haar ontwikkeling is waarschijnlijk minder sterk geweest dan die der overige bedrijfstakken; doch met stelligheid is daarover niets te zeggen. Verder ontbreken gegevens over het net van wegen en kanalen, riolering, verlichting, enz. In het bijzonder het wegennet heeft zich in de laatste vijftien jaar sterk ontwikkeld, waarschijnlijk sterker dan de meeste andere posten. Voorts is nog gewag te maken van de haveninstallaties, die ook slechts op indirecte wijze in onze cijfers vertegenwoordigd zijn, namelijk op dezelfde wijze als de fabrieksinstallaties. Om een denkbeeld van de groei dezer laatste te verkrijgen, is uitgegaan van de gegevens over het verwarmend oppervlak der stoomketels. Na 1921 zijn daarnaast, voor de industrietakken met een productiestatistiek, cijfers beschikbaar over het vermogen, zowel der stoommachines als der overige primaire krachtwerktuigen en der electromotoren. Deze partiële cijfers

lopen voor de periode sinds 1921 volkomen parallel met de complete cijfers van het verwarmend oppervlak. Zij hebben echter het voordeel, dat zij — uitgedrukt zijnde in pk — vergelijkbaar zijn met de cijfers der overige primaire krachtwerktuigen in de industrieën, waarvoor een statistiek bestaat. Deze laatste kunnen er dus bij opgeteld worden en als men mag aannemen, dat de getelde industrietakken representatief zijn wat betreft de verhouding tussen stoommachines en andere primaire krachtwerktuigen, wordt zodoende een reeks cijfers, in pk, verkregen, die althans één zijde van de groei van het industriële apparaat aangeeft²⁾. Andere aanwijzingen daarover zijn op dit moment niet beschikbaar.

Naast deze cijfers is er echter aanleiding om afzonderlijk die betreffende de electriciteitsopwekkingsbedrijven te geven, die ook bekend zijn.

De groei van de huizenvoorraad werd bepaald, door het aantal woningen volgens de verschillende woningtellingen — na 1930 geëxtrapoleerd met behulp van de woningbouwstatistiek — te vermenigvuldigen met het aantal vertrekken per woning — na 1930 eveneens geëxtrapoleerd.

Om een indruk van de groei van het gehele apparaat te verkrijgen, moesten de afzonderlijke reeksen worden gewogen, d.w.z. er moest een gemeenschappelijke maatstaf worden gevonden. Daarvoor werd genomen de geldswaarde in 1930. De cijfers werden dus alle, zoals de Amerikanen het vaak uitdrukken, tegen „prijzen van 1930” gewaardeerd (tabel I, onder B). De bewegingen van de reeksen worden daardoor niet veranderd, doch slechts hun niveau; zij kunnen nu bovendien worden opgeteld. De waardering in 1930 werd voor het vee gebaseerd op de verkoopprijzen in dat jaar, welke enigszins werden afgerond. Voor een aantal andere posten, namelijk alle voertuigen en vaartuigen, werd de halve aanschaffingsprijs in 1930 genomen. Voor de overblijvende posten — de spoorbanen, het industriële apparaat, dat van de electriciteitsbedrijven en het huizenbezit — werd de balans- of de marktwaarde in 1930 genomen.

Het totaal is, zoals gezegd, niet compleet. Doch het komt ons voor, dat er geen reden is om aan te nemen, dat dit sneller of langzamer is gegroeid dan de delen, die door ons wel in de berekening zijn opgenomen. Mocht iemand er in slagen om het cijfer te verbeteren door over sommige

²⁾ Voor 1880 en 1910 moest daarbij voor de „overige” primaire krachtwerktuigen met een schatting worden volstaan, waarvoor echter redelijke grondslagen aanwezig waren.

TABEL I.

Gegevens omtrent de groei van het productieapparaat, 1880—1938.

Omschrijving.	Eenheid	A. In natuurlijke eenheden.				B. Tegen prijzen van 1930 ¹⁾ . In miljoenen gld.			
		1880	1910	1930	1938	1880	1910	1930	1938
1. Landbouw: veestapel, totaal						445	574	689	750
waarvan:									
Paarden	1000 stuks	286	327	299	312	57	65	60	63
Runderen	„	1.690	2.027	2.366	2.763	338	405	473	551
Schapen	„	1.195	889	485	654	25	18	10	14
Varkens	„	415	1.260	2.018	1.538	25	76	121	92
Hoenders	miljoen		9,8	24,6	29,6		10	25	30
2. Industrie: fabrieksinstallaties ²⁾	1000 pk	33	132	254	265	240	1.670	5.000	5.900
3. Electriciteitsopwekking	1000 kW		176	939	1.321		104	551	776
4. Verkeer						179	495	951	931
waarvan:						145	368	416	357
Spoorwegen									
a. stoomlocomotieven	stuks	449	1.142	1.339	901	11	28	32	22
b. electr. motorwagens	„	—	19	123	251	—	1	3	5
c. benzinewagens, enz.	„	—	—	37	82	—	—	1	1
d. personenwagens	10 stuks	130	297	527	387	17	38	67	49
e. goederenwagens	100 stuks	65	199	356	284	5	14	25	20
f. spoorbanen, enz.	„	—	—	—	—	112	287	288	260
Motorrijtuigen						0	3	135	181
a. vrachtauto's	100 stuks	0		412	510	0		41	51
b. personenauto's	„	0	20	678	940	0	2	68	95
c. autobussen	10 stuks	0		354	409	0		21	25
d. motorrijwielen	100 stuks	0	33	313	603	0	1	5	10
Fletsen	1000 stuks	0	500	2.816	3.730	0	13	73	97
Zeeschepen	10.000 m ³	43	143	420	380	34	111	327	296
5. Huizen: aantal vertrekken	miljoen	1,82	3,98	8,18	10,5	1.120	2.530	5.000	6.400
Totaal 1—5, afgerond						2.000	5.400	12.200	14.800

¹⁾ Voor toelichting zie men de tekst. ²⁾ Voor de industrietakken met een productiestatistiek vanaf 1921.

der verwaarloosde onderdeelen alsnog cijfers te bepalen, des te beter.

Uit de cijfers blijkt wel, hoe sterk de omvang van het productieapparaat is toegenomen: hoezeer, in de taal der theoretische economie, die wij hierboven reeds gebruikten, de productiefactor „kapitaal” in belangrijkheid is toegenomen. De stijging per jaar, berekend over de periode 1910—1938, bedroeg 3,4 pCt., tegenover een stijging der bevolking met 1,9 pCt. tussen 1900 en 1938.

Wat is het resultaat geweest voor de omvang van de productie en voor de levensstandaard van de bevolking? Er zijn geen volledige productie-indices — d.w.z. indices voor alle vormen van productie — voor Nederland beschikbaar, die deze vraag enigermate exact zouden kunnen beantwoorden. Doch men kan wel een indruk verkrijgen, die tamelijk nauwkeurig is, door van de cijfers over het nationale inkomen gebruik te maken. Door het Centraal Bureau voor de Statistiek zijn in het afgelopen jaar cijfers voor de jaren 1900-1938 gepubliceerd³⁾. Deze cijfers kunnen gemakkelijk in de vorm van cijfers per hoofd der bevolking worden gebracht, zoals voor de jaren sinds 1914 door het C.B.S. ook reeds is gedaan⁴⁾. In tabel II, kolom 3, vindt men enige dezer cijfers herhaald en voorts aangevuld met cijfers voor 1900 tot 1910. Deze cijfers hebben het bezwaar, dat zij in geld luiden en daarom geen indruk geven van de fysieke omvang der productie. Daar een zeer groot gedeelte van het nationale inkomen — zeker 85 pCt. — voor consumptie wordt besteed, kan men het reële inkomen goed benaderen door te delen door het indexcijfer van de kosten van levensonderhoud. Voor het bespaarde gedeelte worden weliswaar geen consumptiegoederen, maar productiemiddelen gekocht, doch de prijsbeweging dezer laatste is waarschijnlijk niet zo verschillend van de beweging der kosten van levensonderhoud⁵⁾. Daarom zijn in tabel II eveneens vermeld (kolom 4) de cijfers van het inkomen per hoofd, gedeeld door het indexcijfer van de kosten van levensonderhoud. Deze cijfers zijn indexcijfers voor het reële inkomen per hoofd of, met een ander woord, voor de levensstandaard

TABEL II.

Berekening van het reële inkomen per hoofd der bevolking, 1900—1938.

Jaar	Nationaal inkomen (miljoen gld.)	Inkomen per hoofd (gld.)	Reëel inkomen per hoofd, 1914 = 100	Jaar	Nationaal inkomen (miljoen gld.)	Inkomen per hoofd (gld.)	Reëel inkomen per hoofd, 1914 = 100
1	2	3	4	1	2	3	4
1900	1.699	330	89	1920	6.006	881	99
1901	1.761	338	90	1921	5.598	809	100
1902	1.797	339	90	1922	5.323	757	103
1903	1.845	343	90	1923	5.391	754	107
1904	1.884	344	89	1924	5.577	768	107
1905	1.948	351	91	1925	5.622	763	106
1906	2.041	363	95	1926	5.686	761	112
1907	2.080	364	93	1927	5.843	771	114
1908	2.140	370	93	1928	6.220	810	119
1909	2.202	376	94	1929	6.275	806	120
1910	2.283	388	96	1930	5.932	752	115
1911	2.384	400	99	1931	5.262	658	108
1912	2.556	421	101	1932	4.746	584	103
1913	2.670	436	105	1933	4.725	574	102
1914	2.595	415	100	1934	4.660	559	99
1915	3.093	486	107	1935	4.633	549	100
1916	3.550	548	117	1936	4.813	565	106
1917	3.593	544	99	1937	5.081	591	107
1918	4.121	615	92	1938	5.100	587	105
1919	5.453	807	103				

³⁾ „Berekeningen over het nationale inkomen van Nederland voor de periode 1900—1920”, Spec. Ond. van De Nederl. Conjunction, No. 4, 's-Gravenhage 1941 (N.V. Albani), blz. 21.

⁴⁾ J. B. D. Derksen: „Enige recente gegevens over het nationale inkomen van Nederland”, Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek 35 (1940), blz. 707.

⁵⁾ Met de bouwkosten is een volledig parallelisme aanwezig. Ook Kalecki in zijn „Essays in the Theory of Economic Fluctuations” wijst op de evenredigheid tussen kosten van levensonderhoud en prijzen van productiemiddelen.

van de bevolking, zij het dan dat met kwaliteitsverbeteringen van allerlei producten daarbij onvoldoende rekening is gehouden.

Uit die cijfers blijkt, dat deze levensstandaard in het algemeen is gestegen. Er zijn belangrijke inzinkingen: in de oorlog van 1914—1918 en in de crisis van 1930—1936. Doch de algemene lijn is een licht stijgende. Ook weer niet meer dan een licht stijgende. Sommige lezers zullen een grotere stijging hebben verwacht. De stijging van het reële loon van grote groepen van arbeiders is zeker groter geweest dan onze cijfers aangeven. Daartegenover staat echter, dat andere groepen der bevolking een achteruitgang of een stilstand hebben te zien gegeven. Dit geldt voor hen, die door werkloosheid zijn getroffen, doch ook voor grote delen der agrarische bevolking. Deze had in 1913 een periode van opbloei achter zich, die na de oorlog van 1914—'18 heeft plaats gemaakt voor een tweetal crises. Ook gedeelten van de middenstand zijn in dezelfde situatie.

Aan de ene kant moet dus worden geconstateerd, dat het, dank zij de zeer snelle groei van de kapitaalvoorraad, is gelukt om de levensstandaard van de bevolking te handhaven, zelfs lichtelijk te verbeteren. Die verbetering zou groter geweest zijn, indien de crisis niet zo lang had geduurd. Overigens is zij echter bescheiden; het is blijkbaar niet zo eenvoudig om een zo snel groeiende bevolking te voeden, te kleden en te huisvesten.

De vraag zal wellicht door sommige lezers worden gesteld, of niet naast de gestegen kapitaalvoorziening ook de gestegen efficiency van de productie moet worden genoemd, als oorzaak der gestegen productie. Het antwoord moet in principe bevestigend luiden; het is echter de vraag of aan deze factor een grote betekenis naast de verhoogde „kapitaalsintensiteit” der productie moet worden toegekend. Volgens Douglas en andere onderzoekers dezer materie is het overgrote deel van de verhoogde arbeidsproductiviteit, die statistisch is vastgesteld, het gevolg te achten van de stijging der hoeveelheid kapitaalvoorziening, waarmee de mens in het productieproces samenwerkt. Hoe men over deze kwestie ook denke, de opvatting van Douglas is natuurlijk niet te ontzenuwen door te wijzen op de stijging van de arbeidsproductiviteit. Want deze stijging is juist het gezamenlijke resultaat van de verhoogde „kapitaalsintensiteit” en de daarboven eventueel nog opgetreden vergroting der efficiency.

Wij willen onze beschouwing hiermee besluiten. Zij heeft o.i. nog eens in het licht gesteld het grote belang van de instandhouding en vergroting van het productieapparaat en de problemen, waarvoor een snelle bevolkingsgroei ons plaatst. Over deze problemen mag men niet te licht denken.

J. TINBERGEN.

DE BINNENLANDSCHE MIGRATIE IN NEDERLAND.

I. Algemeene beschouwingen ten aanzien van de migratie.

Het staat wel vast, dat in de laatste maanden van 1941 of in de eerste maanden van 1942 de 9.000.000ste inwoner van Nederland werd geboren. Onze bevolkingsboekhouding laat niet toe het juiste tijdstip, noch de juiste plaats vast te stellen, waar deze heugelijke gebeurtenis plaats vond.

In de dagbladen heeft men echter een geësceneerde aangifte van de geboorte van deze 9.000.000ste inwoner van Nederland kunnen aantreffen. Ik noemde dit feit een heugelijk feit en daarom volde ik gaarne aan het verzoek van de Redactie om voor het speciale bevolkingsnummer, dat het tijdschrift „Economisch-Statistische Berichten”, naar aanleiding daarvan wil doen verschijnen, een kleine bijdrage te leveren. Ondanks de zoo

krachtig ingezette geboortedaling of liever vermindering van de huwelijksvruchtbaarheid, vormt ons land nog altijd een eiland in West-Europa met een „netto-reproductievoet” groter dan één (1.10 in 1935, echter 1.25 in 1930/31!). Alleen Italië, Portugal en verder de landen van Oost-Europa hebben nog een „netto-reproductievoet” groter dan één. Europeesch Rusland zelfs van 1.70 in 1927¹⁾.

Voor den sociaal-geograaf staat het vast, dat ieder volk, dat de breede onderlaag van de jeugdklasse in zijn leeftijds-pyramide door een gewilde geboorte-beperking gaat versmallen, daarmee en daardoor de vitale kracht van het volk, de bron waaruit de aanvulling van de opengevallen plaatsen in de rijen der geestelijke en intellectuele leiders moet plaatsvinden, aantast.

De sociale geographie, de jongste misschien in de rij der sociale wetenschappen, is zich zeer wel bewust van de spanningen, die door de toeneming van het aantal binnen ieder volk optreden en op de een of andere wijze een oplossing zoeken, maar zij ziet juist in de toeneming van het aantal, in die spanningen dus, een van de belangrijkste motoren, die de menschelijke geest dwingen tot het vinden van een uitweg.

Bij het verschijnen van den denkenden mensch op aarde was het eenige middel, dat dien mensch ten dienste stond, wanneer door de toeneming van het aantal de in de natuur aanwezige voorraden in het woongebied onvoldoende werden, gelegen in de „beweging”. De Duitse geograaf Ratzel is de eerste geweest, die de bevolkingsdichtheid heeft verbonden aan het technische peil van het productieproces, zij het dan ook, dat hij de ontwikkeling van dit productieproces opstelde als een „evolutiereeks” voortschrijdende van den „laagsten” vorm bij de verzamelaars tot den hoogsten vorm, die bereikt werd in de zuivere landbouwgebieden. Zonder dit uitdrukkelijk vast te stellen, zag Ratzel deze beweging eigenlijk als een *oergegeven*, dat geen nadere verklaring eischte, noch toeliet, omdat het door hem onafscheidelijk verbonden werd aan de in dien tijd zoo machtige „evolutiegedachte”. Wel zag Ratzel de groote beteekenis van het verband tusschen het *gekozen productieproces* (dit is de wijze, waarop de mensch, toegerust met den menschelijken geest, de hem in de natuur geboden mogelijkheden aanvaardt) en de *ruimte*, die de menschelijke groep, in een bepaald stadium van de als evolutiereeks gedachte ontwikkeling van het productieproces, noodig had. Zoodra echter de groep sedentair geworden was, zoodra dus de beweging, in Ratzelschen zin werd afgeremd, verloor dit verschijnsel zijn beteekenis bij Ratzel. Dit is naar onze meening een gevolg daarvan, dat hij twee belangrijke feiten in dit verband vergat, die wij eigenlijk evenzeer, zelfs nog met meer recht dan de „beweging”, als oergegevens hebben te aanvaarden.

Het eerste gegeven betreft een feit van biologischen aard. Het menschelijke kind wordt zoo hulpeloos geboren, het blijft bovendien zoo lang afhankelijk van hulp, dat de mensch noodzakelijk van meet af aan opgenomen dient te worden in een sociaal systeem. De kern van dit sociale systeem is de verbondenheid moeder-kind. Dit is de sociale oer cel. Het is een ontologisch gegeven verhouding, die de meest elementaire gemeenschap vormt.

Het tweede feit is van geestelijken aard. Het betreft de plaats, die de mensch inneemt in de rij van de primaten. Die plaats is daarom zoo bijzonder, omdat de mensch toegerust is met den menschelijken geest, die hem in staat stelt scheppend en hervormend de mogelijkheden in de natuur geboden, te aanvaarden. Ratzel heeft er zelf terecht op gewezen, dat dit verschijnsel geheel nieuw is op onze planeet. In zeer korten tijd, nauwelijks één duizendste van den tijd, die noodig was voor

de ontwikkeling van het organische leven op aarde, weet de menschelijke geest het planten- en dierenrijk zoodanig te hervormen, dat een volkomen indienststelling, die beide rijken de uitkomst is.

Hierdoor wordt bij eenig nadenken duidelijk, dat het niet de individuele mensch is, die in relatie treedt met de natuur, maar de „societas”, het sociale systeem derhalve, waarin hij is opgenomen. Dit sociale systeem is van meet af aan naar twee zijden begrensd. Naar de eene zijde door de natuur, die den mensch in zijn welvaartsstreven haar grenzen stelt, naar de andere zijde is het de „societas”, het sociale systeem zelve, dat, evenals ieder andere gemeenschap aan haar leden, hier aan het individu, noodzakelijk beperking oplegt.

De spanningen, die in dit systeem optreden, in hoofdzaak door de toeneming van het aantal, en die tevoren nog een oplossing konden vinden in de „beweging”, blijven nu na het sedentair worden van de groep hun werking doen gevoelen.

Binnen die groepen voltrekt zich nu een differentiatie van het productieproces. Duidelijk werd dit uiteengezet door Dr. W. Steigenga in zijn proefschrift betreffende werkgelegenheid in de agrarische productie²⁾. Tenslotte leidt deze differentiatie tot de tegenstelling *stad-platteland* met alle gevolgen van dien. Hij wijst daarbij op de uitspraak van Marx in 1867: „Die Grundlage aller entwickelten und durch Warenaustausch vermittelten Teilung der Arbeit ist die Scheidung von Stadt und Land. Man kann sagen, dass die ganze ökonomische Geschichte sich in der Bewegung dieses Gegensatzes zusammenfasst” . . . . .

Het is daarom, dat de sociale aardrijkskunde principieel onderscheid maakt tusschen de groep, die door de bewerking van den grond grondstoffen voortbrengt in hoofdzaak derhalve de agrarische groep, die zij rekent te behooren tot de *primaire productie*, en de groep, die de bedoelde grondstoffen verwerkt, alsmede de groep, die de eindproducten daarvan distribueert en verhandelt, — samenvattend derhalve de groepen van nijverheid, handel en verzorging —, die zij tot de *secundaire productie-groep* rekent. Deze onderscheiding is niet alleen principieel t. a. v. de sociale structuur der beide groepen van de samenleving, die deze productievormen tot taak hebben gekozen, maar ook omdat de groep, die den grond bewerkt door de begrensdheid van de oppervlakte beschikbare cultuurgrond, ondanks techniek en intensivering, al vrij spoedig niet meer in staat is het eigen geboorteoerschot in het agrarische productieproces op te nemen. Men begripe goed, dat dit volstrekt niet ongunstig is; integendeel, hierdoor ontstaat een gezonde sociale mobiliteit in verticalen zin, als gevolg mede van de „beweging” in horizontalen zin. Het *primaire productieproces*³⁾ werkt derhalve afstootend in socialen zin. Het leidt tot verspreide nederzetting en nooit tot concentratie.

De *secundaire productie* echter leidt tot concentratie. De leden van de groep der secundaire productie kunnen zich krachtig organiseeren in de steden en daar een geheel andere mentaliteit en levenshouding deelachtig worden dan het geval is bij de agrarische groep ten plattelande. Hierdoor wordt de bovenbedoelde tegenstelling platteland-stad geboren, die haar oplossing tracht te vinden in de „beweging”. Deze „beweging” onderscheidt men in het algemeen in een beweging, die zich, na het sedentair worden en na de statenvorming, richt naar andere landen en dan meestal aangeduid wordt als *emi-*

¹⁾ Dr. W. Steigenga: „Werkgelegenheid en werkloosheid in de agrarische productie” (Utrecht 1939).

²⁾ Tot de primaire productie behoort ongetwijfeld ook de mijnbouw. Aangezien de mijnbouw *uitputbare* voorraden aan den bodem onttrekt, die door den mensch *niet* meer kunnen worden aangevuld, terwijl juist de agrarische productie den grond steeds opnieuw tot productie dwingt, en derhalve *niet-uitputbare* voorraden voortbrengt, zijn de gevolgen ten aanzien van de „beweging” totaal verschillend. Wij kunnen daarop hier niet verder ingaan.

³⁾ Zie: Prof. Mr. H. W. Methorst: „Leeftijds-pyramide, de pil van het bevolkingsvraagstuk”. In: „Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde” van Aug. 1937.

gratie, terwijl de „beweging” binnen het gebied van de sedentair en tot volk of natie geworden groep, meestal binnenlandsche migratie wordt genoemd.

II. De binnenlandsche migratie in Nederland.

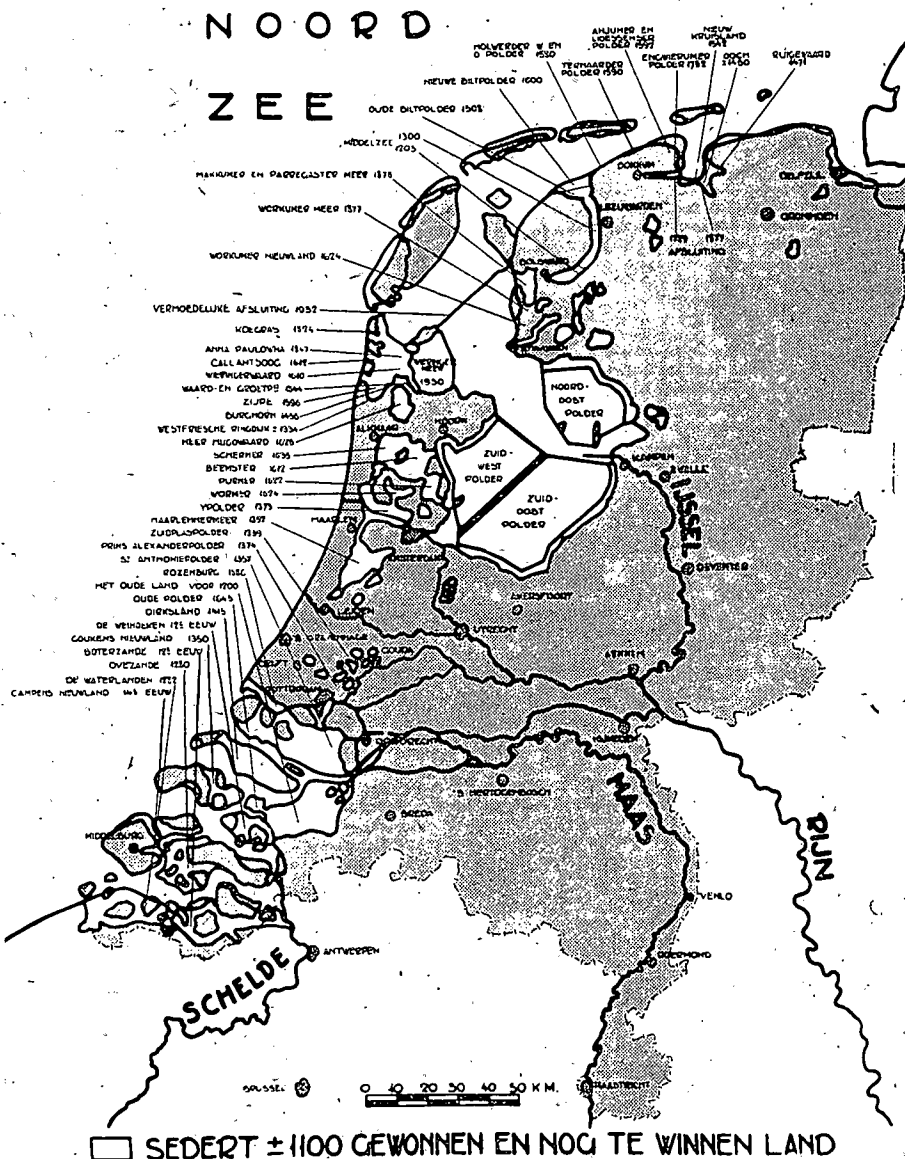
Men kan een goed denkbeeld krijgen van de toeneming der bevolking van Nederland door twee belangrijke grafieken te bestudeeren, welke opgenomen zijn in een uitgave van het Centraal Bureau voor de Statistiek, getiteld: „Aanvullende cijfers der statistiek van den loop der bevolking van Nederland over het jaar 1936”. Op blz. 18 werd in grafiek 4 de curve geteekend der indexcijfers volgens de volkstellingen, waarbij 1830 op 100 werd gesteld. Wij vinden dan op 1 Januari 1830 100; omstreeks 1900 volgt de verdubbeling, de index is dan dus 200, terwijl even na 31 Dec. 1930 de verdriedubbeling bereikt wordt. De absolute getallen zijn op 31 Dec. 1830: 2.613.487; op 31 Dec. 1899: 5.104.137; en op 31 Dec. 1930: 7.935.565. Thans mag het cijfer reeds de 9.000.000 hebben overschreden. De volgende grafiek 5 op blz. 19 spreekt nog meer tot ons voorstellingsvermogen, omdat zij betrekking heeft op de per inwoner beschikbare oppervlakte. Terwijl in 1830 per inwoner nog beschikbaar was 125 are, is dit cijfer in 1937 teruggelopen tot 38 are. Even duidelijk is de grafiek 6 op blz. 20, waarin de afstand van inwoner tot inwoner is aangegeven, wanneer men alle inwoners gelijkelijk over de oppervlakte van ons land zou verspreiden. De afstand bedraagt dan in 1830 nog 120 m,

terwijl die afstand in 1937 is teruggelopen tot 66 m. Men kan aannemen, dat die afstand dus thans tot de helft van den afstand in 1830 is teruggebracht.

Merkwaardig is de wijze waarop het Nederlandsche volk op deze toeneming heeft gereageerd. Immers, beschouwt men het Nederlandsche volk als een demografische eenheid, dan blijkt, zooals bovendien terecht wordt aangeteekend op blz. 5 van het pas verschenen overzicht der „Bevolking van Nederland op 1 Januari 1940” (C.B.S.), dat de bevolkingsaanwas van Nederland vrijwel geheel wordt bepaald door het geboorte-overschot. De bevolkingstoename voor het Rijk bedroeg in de daar bedoelde periode sedert 1 Januari 1931 12,5 pCt., bestaande uit 12,6 pCt. geboorte-overschot en 0,1 pCt. emigratie-overschot. Hieruit volgt, dat Nederland door de voortdurende landaanwinning en omzetting van het productieproces nog steeds in staat was het geboorte-overschot op te nemen. De eerste natuurlijke reactie van een volk op de toeneming van het aantal is uiteraard uitbreiding van areaal. Of door landaanwinning, of door de „beweging”. Door de Zuiderzeewerken werd een zeer instructieve kaart welke hieronder mede wordt afgedrukt, in briefkaartvorm uitgegeven, waarop de landaanwinning in ons vaderland sedert 1100 is aangegeven. De concentratie, die in het jonge Westelijke Nederland al vroeg begon (late middeleeuwen), gaf aanleiding tot vervening en grondvernieling, die later moest worden teruggewonnen. In het oude Oostelijke Nederland, vooral in Groningen,

begreep men beter de waarde van den grond. Op de vervening volgde daar onmiddellijk de landaanwinning.

Hoewel gedurende onze gouden eeuw de concentratie in het Westen wel toenam, zette de beweging, die wij in het algemeen verstaan onder de binnenlandsche migratie, eerst goed door sedert de laatste decennia van de 19e eeuw. Zeker, elders was de „industriële revolutie” wel veel vroeger begonnen, maar tot dan toe vervulde toch het Nederlandsche agrarische productieproces nagenoeg uitsluitend de taak van de voedselvoorziening in Nederland. De tegenstelling „stadplatteland” bestond wel, maar de verschillen der beide niveaus zijn van anderen aard en ook van andere orde. In 1839 bedroeg de bevolking van Nederland in de gemeenten met meer dan 20.000 zielen nog slechts 913.726 of 31 pCt. der geheele bevolking. In 1936 woonden in de gemeenten met meer dan 20.000 zielen 4.170.089 zielen, dat is rond 49 pCt. der geheele bevolking. Het valt zeker toe te juichen, dat in de genoemde publicatie van het C.B.S., in staat III op blz. 12 en volgende, een overzicht gegeven wordt van de groei der bevolking in de bekende gemeentegroepen der gemeenten van minder dan 5000; 5000 — < 20.000; 20.000 — < 50.000; 50.000

(Kaart N.V. Maatschappij tot Uitvoering van Zuiderzeewerken).

— < 100.000 en 100.000 en meer. Men moet echter wel bedenken, dat deze cijfers slechts weinig inzicht kunnen geven in den aard en de gevolgen der beweging, omdat het wel duidelijk is, dat het aantal inwoners niet representatief kan zijn voor de structuur der gemeenschap, terwijl het toch juist die structuur is, die den omvang en het karakter der binnenlandsche migratie bepaalt⁴⁾. Wel blijkt echter uit staat I hoe belangrijk de „beweging” in ons volk nog is. In 1927 bedroeg de geheele mobiliteit, d.w.z. de som van vestiging uit het binnen- en buitenland en het vertrek naar het buitenland (dat was dus midden in de hausse-periode) niet minder dan 71,3 per duizend van de geheele bevolking en wel 60 per duizend vestiging uit het binnenland, 6,5 per duizend vestiging uit het buitenland en 4,8 per duizend vertrek naar het buitenland. In 1940 was de totale mobiliteit teruggelopen tot 63,6 per duizend en wel 58,5 per duizend vestiging uit het binnenland, 2,2 per duizend vestiging uit het buitenland en 2,9 per duizend vertrek naar het buitenland, van welk mobiliteitscijfer nog een deel is toe te schrijven aan de — abnormale — oorlogsgevolgen in dat jaar.

Men ziet, dat quantitatief de beweging zeer aanzienlijk genoemd kan worden. Het verdient derhalve zeker gewaardeerd te worden, dat vooral in den jongsten tijd, de binnenlandsche migratie, die toch het overgrote aandeel in de totale beweging heeft, met haar oorzaken en gevolgen de volle aandacht heeft verkregen van de Overheid en van de wetenschap. Immers ook kwalitatief is deze binnenlandsche migratie van groote beteekenis. Haar invloed op de sociale structuur, zoowel van het expulsiegebied als van het concentratiegebied, is in menig opzicht van dien aard, dat het wel degelijk de moeite loont, die invloeden grondig te bestuderen. Maar ook ten aanzien van de ruimtelijke problemen, ten aanzien dus van het gebruik van onzen bodem, voor, zooals ik het elders in het kort samenvatte, „werken, wonen en ontspannen”, is een nauwkeurig voortgezet onderzoek, een onafwijsbare eisch geworden voor Nederland. In het licht van de cijfers, die wij hierboven aanhaalden uit de publicaties van het C.B.S., behoeft dit nauwelijks betoog.

Dit onderzoek zal zoo moeten zijn, dat de Overheid daaraan richtlijnen zal kunnen ontleenen voor een doelmatige leiding dezer beweging, zonder de bewegingsvrijheid te schaden. Daartoe is noodig het karakter van de beweging te kennen. In groote trekken kan men de trek van het platteland naar de stad als de belangrijkste duurzame binnenlandsche migratie beschouwen. Ik kan voor deze duurzame binnenlandsche migratie, haar oorzaken en haar gevolgen gelukkig verwijzen naar het proefschrift van Dr. A. C. de Vooijs⁵⁾, waarin op zeer verdienstelijke wijze een bijdrage wordt geleverd tot de kennis der sociale mobiliteit en der horizontale migratie der plattelandsbevolking.

Het zij mij vergund vooral de aandacht te vestigen op de bij dat proefschrift gevoegde kaarten, voorstellende per gemeente, voor de hausse-periode van 1925—1930, het geboorte-overschot; het verschil tusschen vestiging

⁴⁾ Zoo zou het tot misverstand kunnen leiden, dat op blz. 10 van de hierbedoelde publicatie van het C.B.S. gesproken wordt van den omvang van de jaarlijks in tegengestelde richting gaande migratie (bedoeld wordt tegengesteld aan den stroom van het platteland naar de stad). Deze beide stroomingen der binnenlandsche migratie zijn zóó verschillend van structuur, dat het misleidend werkt als men ze voorstelt als stroom en tegenstroom.

De trek van het platteland naar de stad omvat in het algemeen jonge mannen en jonge vrouwen, die aangetrokken worden door de hogere loonen in de stad; de in tegengestelde richting gaande stroom is samengesteld uit beroepsloozen, zij, die zich uit het productieproces hebben teruggetrokken en verder zij, die in staat zijn woon- en werkgemeente te scheiden!

V.z.v. mij bekend is het in ons land nog nergens gelukt de van het platteland naar de stad gemigreerden weder tot vestiging op het platteland te brengen. Toch zou men door van tegenstroom te spreken dien indruk kunnen wekken.

⁵⁾ Dr. A. C. de Vooijs: „De trek van de plattelandsbevolking in Nederland” (Utrecht 1932).

en vertrek (dat zijn derhalve de beide factoren die de bevolkingstoename bepalen) en op de derde kaart (een samenvatting der beide eerstgenoemde) de absolute beweging voor dezelfde periode.

De kaart, voorstellende het verschil tusschen vestiging en vertrek per gemeente, is voor de crisisperiode (1931—1935) door Ir. M. J. Boerendonk i.i. samengesteld en uitgegeven in de „Mededeelingen van de Directie van den Landbouw 1938”.

De bestudeering van deze kaarten, leert hoe sterk de beweging in de duurzame migratie wordt beïnvloed door economische factoren. Op blz. 31 e.v. van het proefschrift vindt men bovendien den stand van het Nederlandsche onderzoek ter zake. Daaruit kan men constateren, dat juist ten aanzien van deze duurzame beweging onze kennis nog maar gering is.

III. Een onderzoek naar omvang, oorzaken en gevolgen der binnenlandsche migratie.

Het is daarom een zeer te waardeeren omstandigheid, dat de tegenwoordige wnd. Secretaris-Generaal van het Departement van Sociale Zaken aan het onlangs te Amsterdam opgerichte „Instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandsche volk” heeft opgedragen een onderzoek in te stellen naar dit verschijnsel. Het departement wenscht een onderzoek naar:

I. den omvang van de duurzame binnenlandsche migratie sedert het einde van den wereldoorlog;

II. de richting dezer migratie, waarbij onderscheid moet worden gemaakt tusschen de verschillende categorieën van steden en de verschillende plattelandsgebieden;

III. de oorzaken dezer bewegingen;

IV. de gevolgen dezer bewegingen, zoowel voor het verhuizingsgebied als voor het vestigingsgebied;

V. de invloed dezer bewegingen op de kwaliteit der bevolking in het gebied van herkomst en in het gebied van vestiging;

VI. de wenschelijkheid deze bewegingen in de toekomst door voorschriften te leiden; zoo ja, in welke richting (migratie-politiek).

Teneinde deze vragen met eenige kans op blijvende resultaten te kunnen beantwoorden heeft het „Instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandsche volk” te Amsterdam een commissie ingesteld.

Zakelijk ziet dit schema er thans als volgt uit: De te verzamelen gegevens en in te stellen onderzoekingen werden ingedeeld in drie groepen. Tot groep A. zijn gerekend die gegevens, welke de grondslagen van het onderzoek zullen uitmaken en die te verkrijgen zijn uit de bewerking van bestaande door het C.B.S. en eventueel anderen reeds verzamelde gegevens. Deze gegevens behorende in kartogrammen te worden vastgelegd, weergevende:

1. Absolute bevolkingsbeweging (1921—1942) per gemeente in vier perioden.

2. Geboortefrequentie per gemeente (1929—1932); nader zal worden onderzocht of het aanbeveling verdient dit te doen per 1000 inwoners, dan wel per 1000 gehuwde vrouwen — waar zulks mogelijk is — dan wel beide.

3. Geboorte-overschot per gemeente over de periode 1931—1940.

4. Leeftijdspyramiden per landbouwgebied voor gemeenten met plattelands- en stedelijke bevolking afzonderlijk voor 1880 en 1930.

5. Het percentage agrarische bevolking per gemeente in 1909 en 1930.

6. Aantal vrouwen per duizend mannen per gemeente.

7. Bedrijfs grootte per landbouwgebied naar de inventarisatie. Getracht zal worden een inzicht te krijgen in de bruto opbrengsten per ha cultuurgrond per gemeente.

8. De grootste positieve afwijking van het rijksgemiddelde inzake het aantal personen werkzaam in de agra-

rische, industriële en plaatselijk verzorgende bedrijven, voorzoover het percentage werkzaam in die bedrijven lager ligt dan 50 pCt. per economisch-geographisch gebied, dan wel in een andere combinatie.

9. Werkloosheid op 30 Juni en 30 December per gemeente.

Het mag een zeer gelukkige omstandigheid genoemd worden, dat de commissie, die door den Directeur van den Rijksdienst voor het Nationale Plan was bijeengeroepen ter beoordeeling van de vraag, op welke wijze het doelmatigst de voor dien Dienst noodige demographische gegevens verzameld en bewerkt konden worden, juist 24 Februari jl. was gereed gekomen met haar werkschema. Dit schema zal geheel door het C.B.S. worden uitgevoerd, indien zulks althans, wat de kosten betreft, nader wordt goedgekeurd. *Daarin zijn eigenlijk alle hierbovengenoemde gegevens opgenomen.* Bij goedkeuring kan dus van die gegevens voor dit onderzoek gebruik worden gemaakt.

De groep B. omvat de migratiekartogrammen zooals die hierboven zijn beschreven voor de perioden 1925-1930, gevoegd bij het proefschrift van Dr. de Vooijs en voor de periode 1930-1935, samengesteld door Ir. Boerendonk, maar dan ook uitgevoerd voor de periode 1920-1925 en voor de periode 1935-1939.

Over de wijze, waarop gebruik zal en kan worden gemaakt van de bij het C.B.S. aanwezige verhuisbiljetten wordt nader overleg gepleegd; wellicht is het mogelijk de reeds gedurende tien jaren aangelegde persoonskaarten te benutten, waardoor waarschijnlijk door een enquête inzicht wāre te verkrijgen in de wijze, waarop in enkele typische gemeenten de immigranten werden opgenomen in de samenleving en welken invloed van hun vertrek op de gemeente van herkomst is uitgegaan.

Tot de groep C. worden de detail-onderzoekingen gebracht, t.w.:

1. Sociaal geographisch onderzoek naar de migratie in een aantal gebieden, die typeerend zijn als expulsiegebied.

2. Idem naar de migratie in een aantal gebieden, die typeerend zijn als concentratiegebieden.

a. onderzoek bij de distribuerende middenstand;

b. onderzoek bij werklozen en armlastigen;

c. onderzoek bij arbeidersgezinnen.

3. Idem in de gebieden waar de migratiebeweging is gestagneerd (bijv. Oost-Friesland).

4. Een onderzoek naar de bezetting der vrije beroepen in de stedelijke centra door de plattelandsbevolking. Nader dient nog bekeken te worden welke groep der vrije beroepen zich daartoe het meest eigent; naar het zich laat aanzien zal de groep „leeraren” daarvoor een zeer geschikt studiemateriaal leveren.

5. Sociaal geographisch onderzoek naar de migratie in de ontginningsgebieden.

Tot de groep D. behoort dan tenslotte de samenvatting en de conclusies met betrekking tot de migratiepolitiek, die op het verzamelde materiaal gebouwd zal kunnen worden.

Slotopmerkingen.

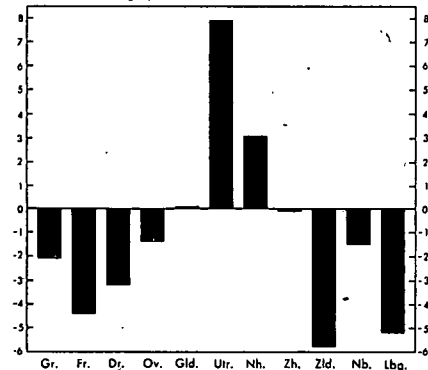
De mij toegestane ruimte verbiedt mij, hoe verleidelijk dit ook moge zijn, nog nader op de verschillende punten van dit werkschema in te gaan, dat bovendien gedurende den loop van het onderzoek nog verandering zal ondergaan. Slechts wil ik nog opmerken, dat punt 5 uiteraard omvat de landaanwinning, de gebieden waar door ruilverkaveling en ontginning concentratiegebieden kunnen ontstaan *binnen* het plattelandsgebied. De beweging zal hier zeker agrariërs betreffen.

Over de niet duurzame migratie, die voornamelijk omvat het forensenwezen, als gevolg van de mogelijkheid om werk- en woongemeente te scheiden, moet ik evenzeer kort zijn. Voor de beteekenis hiervan, vooral voor de

steden, die nu eenmaal ter vervulling van de traditioneele stedelijke, vooral sociale en culturele functies, een naar het inkomen harmonisch samengestelde bevolking noodig hebben, moet ik verwijzen naar het onder mijn leiding uitgebrachte „Rapport betreffende Utrecht en negen randgemeenten” en naar mijn mede daarop gebaseerde te Amsterdam uitgesproken rede op den dertienden accountantsdag van de „Vereeniging van Gemeente-Accountants” in Februari 1940 ⁶⁾.

Zeer typisch komen de gevolgen van deze beweging uit in het onderstaande grafiekje, dat welwillend werd afgestaan door het C.B.S. en dat voorkomt op het titelblad van de reeds genoemde publicatie van dat Bureau over de bevolking der gemeenten van Nederland op 1 Januari 1941. Voor de provincie Utrecht demonstreert zich in deze grafiek duidelijk de aantrekkingskracht van de Utrechtsche lustwarande, de onvergelykelyk schoone stuwwal op de grens van het oude en het jonge Nederland, helaas reeds op menige plaats onherroepelyk bedorven; voor de provincie Noord-Holland kan hetzelfde worden gezegd van het Gooi en de streek op het „Oude Duinlandschap” in de omgeving van Haarlem en Bloemendaal. Men raadplege de betreffende cijfers in staat IV op blz. 14 van genoemde publicatie.

Vestigings-, resp. vertrekeverschotten 1931-1940
in % der bevolking op 1 Januari 1931

Voor de oplossing van de problemen, die door deze migratoire beweging in het leven geroepen worden, is een onderzoek in de nabije toekomst zeker even noodzakelyk als het thans door het Departement van Sociale Zaken gevraagde onderzoek naar de *duurzame* beweging in haar oorzaken en gevolgen.

Misschien vindt de Rijksdienst voor het Nationale Plan nog wel eens gelegenheid tot dit onderzoek, dat ten nauwste verbonden is met de ruimtelijke ordening, den stoot te geven.

Men begrijpt wel dat het beeld van deze buitengewoon interessante grafiek, waarmede wij gaarne deze beschouwingen besluiten, nog tal van andere problemen verbergt ten aanzien van de binnenlandsche migratie. Let eens op de vertrekeverschotten van Zeeland, de provincie met het *laagste* geboorte-overschot (8,6 pCt.) van al onze elf provinciën en zie daar naast het korte kolommetje vertrekeoverschot van Noord-Brabant, dat het *hoogste* geboorte-overschot (18,6 pCt.) van alle provinciën heeft, dan is het wel duidelyk hoe gecompliceerd de migratoire verschijnselen zijn. Moge het gelukken spoedig meer inzicht in deze binnenlandsche migratie te verkrijgen.

L. VAN VUUREN.

⁶⁾ „Het onderzoek naar en de bevordering der welvaart eener stad”, (G. W. van der Wiel & Co., te Arnhem).

Alfabetische Index Overheidsmaatregelen op Economisch gebied

(Zie voor den alfabetischen index Overheidsmaatregelen in 1941 het Jaarregister 1941, laatste bladzijde.)

	Blz.		Blz.
Aardappelen	33, 47	Spaar- en betaalzegelkasbedrijf	102
Aardolieproducten	102	Spertijden Kleinbedrijf	75, 123
Accijns	33	Tabak	47, 58, 113
Arbeidsvoorwaarden	113	Textiel	102
Bank- en Credietwezen	33	Tweelandenorganisaties	59
Bedrijfsvorm	59	Tuinbouw	33, 59, 102
Bedrijfsorganisatie Vee en Vleesch	59	Turf	59
Belastingen	33, 59	Uien	33
Bindtouw	33	Varkens	59
Binnenscheepvaart	59	Vee	67
Bouwnijverheid	47, 58, 113	Veenproducten	113
Buitenlandsche Handel	47, 59, 75, 101, 113	Veevoeder	47, 102
Chemische Industrie	58	Verf en -grondstoffen	102
Deviezenverkeer	33, 59	Vervoerswezen	59, 102
Diamant	113	Vestigingseischen	102
Dividendbeperking	59	Visscherij	33, 47, 59, 102, 123
Drankwet	58	Vlas	59, 75
Electrotechnische Industrie	58	Vleesch	59
Fruit	59	Voedselvoorziening	33, 47, 59, 75, 123
Garnalen	123	Wijnbelasting	33
Gevogelte	47	Zaden	47, 59, 102, 123
Grasland	33, 67, 85		
Grafische Industrie	58, 75		
Groenten	33		
Kaas	75		
Kamers van Koophandel	47		
Kapok	101		
Keramische Industrie	58		
Kunstmest	59		
Kweekerij	59		
Landbouw	33, 47, 59, 67, 75, 85, 93, 102		
Landstand, Nederlandsche	33, 102		
Leeningfonds 1940	102		
Meel en -producten	101		
Melk en -producten	33		
Merkengeld	113		
Metalen	47, 58, 75		
Motorbrandstof	58		
Nationale Plan	101		
Nicotine	102		
Oliën en vetten	102		
Omzetbelasting	59, 102		
Oorlogsschade	123		
Organisatie Bedrijfsleven	47, 102, 113, 123		
Pacht	67, 102, 123		
Papier	58, 102		
Pelsterijen	58		
Pensionbedrijven	58		
Postverkeer	59		
Prijnsregeling	47, 58, 75, 101, 113, 123		
Radio	47		
Registratierechten	59		
Restaurants	75		
Rijwielen	47, 123		
Rubber	113, 123		
Slachtvee	33, 59, 67		
Smeerolie	102		

Economische aspecten der internationale migratie

door

Dr. A. Winsemius

29e Publicatie van
het Nederlandsch
Econom. Instituut

Prijs f 2.10*

(Prijs voor donateurs en
leden van het N.E.I. f 1.50)

Verkrijgbaar in den boekhandel

Uitgave.:

De Erven F. Bohn N.V. - Haarlem

„N.V. ROTTERDAMSCH HYPOTHEEKBANK VOOR NEDERLAND”

Schiedamsche Singel 89 - ROTTERDAM-C.

De Directie brengt ter kennis:

dat op heden zijn **UITGELOOT**
Fl. 4.630.700.- pandbrieven,
verdeeld als volgt:

3 ⁰ / ₀	Fl.	3.000.—
3 ¹ / ₂ ⁰ / ₀	Fl.	129.500.—
4 ⁰ / ₀	Fl.	4.498.200.—

welke uitgelote Pandbrieven van 1 Mei a.s. af a pari zullen worden afgelost. De nummerlijsten zijn verkrijgbaar zoowel ten kantore der Bank als bij haar agenten: Kerkstraat 21 te Amsterdam-C. en Willemstraat 93, te 's-Gravenhage;

dat de Bank deze losbare stukken **VERWISSELT** tegen **3¹/₂ ⁰/₀ PANDBRIEVEN** tot den koers van **99⁰/₀**, mits van het verlangen der houders uiterlijk 2 April a.s. kennis wordt gegeven;

dat alle nog niet uitgelote **4⁰/₀ PANDBRIEVEN** alsnog tot nadere aankondiging en behoudens wijziging in de voorwaarden, **VRIJWILLIG GECONVERTEERD** kunnen worden in **3¹/₂ ⁰/₀ PANDBRIEVEN** tot den koers van **98³/₄ ⁰/₀**, met behoud van **4⁰/₀ rente** tot 1 Mei 1942;

dat de Bank, tot nadere aankondiging en behoudens wijziging in de voorwaarden,

3¹/₂ ⁰/₀ PANDBRIEVEN

UITGEEFT tot den koers van **99¹/₂ ⁰/₀**, in stukken van Fl. 1000.— en coupures van Fl. 500.— en Fl. 100.—.

Rotterdam, 17 Maart 1942.

Mr. N. P. C. van Wijk,
Mr. B. van Rossem.

Publicaties van het Nederlandsch Economisch Instituut:

1. A. J. W. RENAUD
Groot- en kleinhandelsprijzen in Nederland en België ..... (2 dln. f 5,25)*
2. Dr. H. M. H. A. VAN DER VALK
De betrekkingen tusschen banken en industrie in België ..... (f 4,20)*
- 3a. D. C. RENOUIJ
Beschouwingen over een tolunie tusschen Nederland en België-Luxemburg - I ..... (f 4,20)*
- 3b. en 3c. D. C. RENOUIJ
Beschouwingen over een tolunie tusschen Nederland en België-Luxemburg - II (2 dln. f 4,20)*
4. Ir. A. BAARS
Het verbruik van algemeen benodigde consumptie-artikelen ..... (f 2,35)*
5. Dr. F. L. VAN MUISWINKEL
De verzamelende graanhandel in de V.S. van Amerika, Canada en Argentinië .... (f 3,65)*
6. Dr. G. Z. JOL
Ontwikkeling en organisatie der Nederlandsche brouwindustrie ..... (f 4,20)*
7. Dr. A. J. VERHAGE
De handel in bloembollen ..... (f 3,15)
8. Dr. A. TREP
De betrekkingen tusschen banken en industrie in Frankrijk ..... (f 4,20)*
9. Mej. Dr. ROSA PHILIPS
De invloed van de Braziliaansche koffieverdedigingspolitiek op de koffie-importen der
hoofdconsumptielanden ..... (f 2,10)*
10. Ir. A. BAARS en Dr. H. M. H. A. VAN DER VALK
Seizoensbewegingen in het economisch leven van Nederland ..... (f 1,55)*
11. Dr. J. C. M. VAN RHEE
De betrekkingen tusschen banken en industrie in Zwitserland ..... (f 3,65)*
12. HENRI REUHLIN M. A.
Werkverruiming en haar gevolgen voor volkshuishouding en overheidsfinanciën ..... (f 1,05)*
13. Dr. H. M. H. A. VAN DER VALK
Economische politiek in België in de depressie ..... (f 1,05)*
14. Dr. W. L. VALK
Conjunctuurdiagnose ..... (f 6,30* geb., f 5,25* gekart.)
15. CH. GLASZ
Hypotheekbanken en Woningmarkt in Nederland ..... (f 1,55)*
16. Ir. J. W. BONEBAKKER
De Scheepsbouwrijverheid in Nederland ..... (f 1,55)*
17. F. WEINREB
Statistische bepaling van de vraagcurve. Toepassing op de Nederlandsche vraag naar
suiker ..... (f 3,15)*
18. Dr. E. VAN DER WIEL
De betrekkingen tusschen banken en industrie in Zweden ..... (f 2,60)*
19. Dr. J. J. J. DALMULDER
On econometrics ..... (f 2,65* geb., f 1,55* ingen.)
20. Dr. T. KOOPMANS
Linear regression analysis of economic time series ..... (f 3,15* geb., f 2,10* ingen.)
21. Dr. W. L. VALK
Production, pricing and unemployment in the static state ..... (f 3,15* geb., f 2,10* ingen.)
22. Dr. H. J. FRIETEMA
Productie en prijsvorming op de Engelsche markt van Nederlandsche, Deensche en kolo-
niale boter ..... (f 3,15)*
23. Dr. Ir. A. BAARS
Openbare werken en conjunctuurbeweging ..... (f 2,10)*
24. Dr. Ir. F. J. C. VAN DER SCHALK
Een analyse van de arbeidsproductiviteit in Nederland ..... (f 2,60)*
25. Dr. L. R. W. SOUTENDIJK
Methoden tot het vaststellen van den omvang der besparingen ..... (f 2,60)*
26. J. VAN DER WIJK
Inkomens- en Vermogensverdeling ..... (f 2,60)*
27. Dr. T. KOOPMANS
Tanker freight rates and tankship building ..... (f 3,15* geb., f 2,10* ingen.)
28. Overzicht van de ontwikkeling der handelspolitiek van het Koninkrijk der Nederlanden
van 1923 tot en met 1938, samengesteld door een groep medewerkers van het N.E.I.,
onder leiding van Prof. Mr. P. Lieftinck ..... (f 2,10)*
29. Dr. A. WINSEMIUS
Economische aspecten der internationale migratie ..... (f 2,10)*
30. Dr. H. M. H. A. VAN DER VALK
Egalisatiefondsen en monetaire politiek in Engeland, Nederland en de Vereenigde Staten
(derde gewijzigde druk) ..... (f 2,10)*
31. M. J. SCHUT
Tinrestrictie en tinprijs ..... (f 1,55)*
32. Dr. J. R. A. BUNING
De beleggingen der bijzondere spaarbanken in Nederland ..... (f 3,65)*

Uitgave: De Erven F. Bohn N.V. Haarlem

Verkrijgbaar in den boekhandel